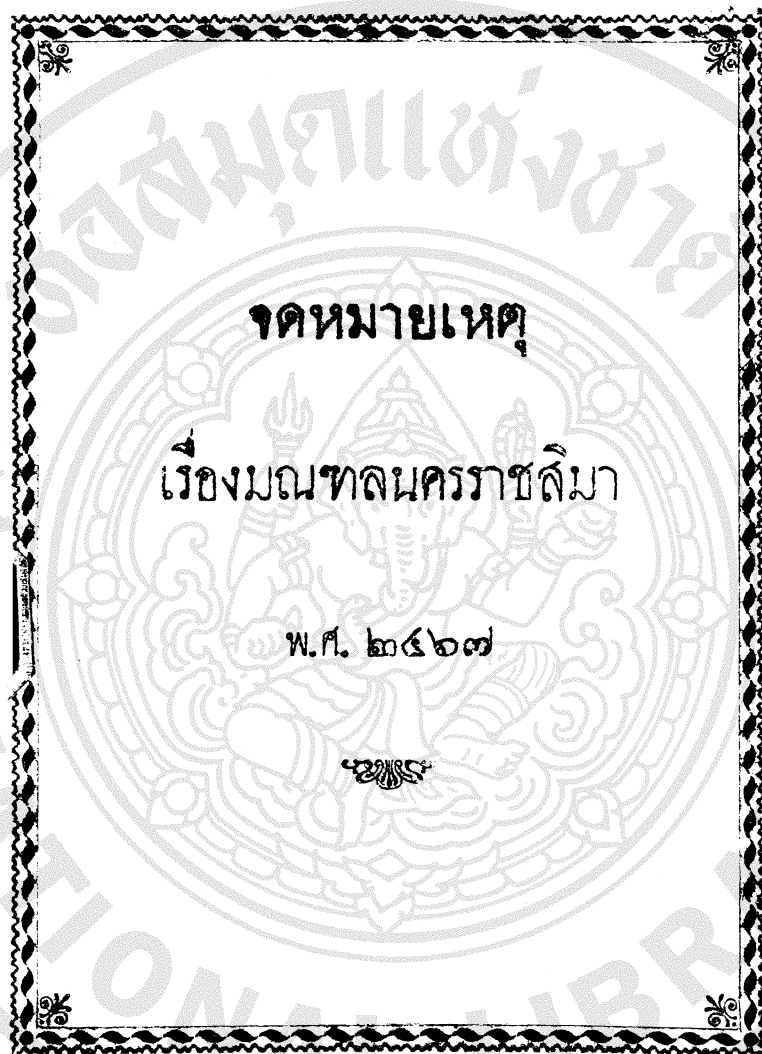

จดหมายเหตุ

เรื่องมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๗

พระพรหม ภูมิพล
มกราคม ๑๙ ๒๕๓๗

เรื่องมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

หนังสือเรื่องนี้ข้าพเจ้าได้เริ่มเขียนขึ้นเมื่อ
คราวเดินทางไปตรวจราชการรอบที่ ๒ (เดือน
มกราคม กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗) เห็นมีเวลา
ว่างจึงคิดเรื่องที่ได้ท่องเที่ยวไปรู้เห็นภูมิประ
เทศบ้านเมืองซึ่งน่าที่จะต้องรู้ แต่ความตั้งใจ
ครั้งนั้นมีเพียงจะหาไว้เพื่อช่วยความจำเป็นข้อ
สำคัญ จึงคิดแต่งเป็นจดหมายถึงลูกชายที่
เมืองนอกเล่าเรื่องราวที่ได้ไปพบเห็นได้ความรู้
ความสังเกตมาประการใดบ้าง ด้วยหวังจะให้
รู้เรื่องราวลักษณะภูมิประเทศในบ้านเกิดเมือง
มารตรของตนด้วยอีกประการหนึ่ง ครั้นต่อมา
ได้รับท้องตรากระทรวงมหาดไทยสั่ง เนื่องใน

(๒)

งานแสดงสยามรัฐพิพิธภัณฑ์ ให้มีฉันท
รวบรวมเรื่องราวเป็นประวัติการบ้านเมือง เห็น
พอจะลงกันได้ จึงเอามารวบรวมแก้ไขเพิ่มเติม
ให้เป็นหมวดเป็นตอน ตั้งชื่อว่าจดหมายเหตุเรื่อง
มณฑลนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๖๗

ในเรื่องที่เกี่ยวแก่ตำนานบ้านเมืองนั้น
ข้าพเจ้าไม่มีความชำนาญในทางโบราณคดี แม้
จะได้สืบสวนเรื่องราวตามคติของผู้ที่ท่องเที่ยว
อย่างนี้บ้างก็ดี ก็ยังไม่เป็นการเพียงพอที่จะยก
ถือเอาเป็นหลักฐานได้ยกตัวอย่างทั้งเรื่องประวัติ
การสร้างปราสาทหินบนเขาพนมรุ้งแลเมืองคำ
ปราสาทหินที่เมืองพิมาย ปราสาทหินทั่ว
พนมวัน มินิทานเล่าสืบกันมาว่า

(๓)

“สมัยคายหนึ่งครั้งพระพุทธศาสนายังแผ่
มาไม่ถึงทางข้างแถบนี้ พระนครธมเป็นราชธานี
ประกอบไปด้วยจักรวงศ์ทวยหาญ แลประชา
ราษฎรสมบุรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์ ท้องทะเล
เกือบจากเขาบรรทัด พระมหากษัตริย์มีราชทรง
พระนามว่าพระเจ้าอินทสุธาน เป็นคนชาติ
พราหมณ์ มีพระราชอาณาจักรแผ่ไปในทิศ
ทั้ง ๔ คือข้างทิศตะวันตกจรดเขาสัตตพรณัฏฐบรรพต
(พระพุทธบาทเขยวน) ทิศตะวันออกจรดเมืองขอม
ทิศเหนือจรดพระนครจำปาศ (คือจำปาศักดิ์)
พระมหากษัตริย์พราหมณ์ทรงพระปรีชาหลัก
แหลมในพรหมมัญญศาสนา อยู่มาวันหนึ่งพระองค์
ทรงรำพึงถึงกาลข้างหน้าว่าพระพุทธศาสนาปรากฏ

(๕)

มั่นคงขึ้นในมัชฌิมประเทศ แลมีพระมหาเถร
ท่ชองเที่ยวตามเชิงเขาบรรพตข้างทิศตะวันตก
เฉียงเหนือ คือทางพระนครหลวงพระบาง แล
รามัญประเทศแนะนำให้ประชาชนถือเอาศาสนา
พระพุทธค่อ ๆ กันมา จะปล่อยให้เ็นอยู่เช่นนี้
ไหนเลยพรหมมัญยศาสนาจะวัฒนาการถาวรณ
สืบไปชั่วกาลนานได้ การศาสนาเป็นของสำคัญ
ที่สุดของประเทศ จำจะเอาศาสนาเป็นช่วยเพื่ชร์
ป้องกันห่มบ่จากมิตรที่จะเข้ามาย่ำยีในพระราช
อาณาจักรของเราข้างฝ่ายปราจิณทิศ แลปลก
ใจประชาราษฎร์ให้ถือพรหมมัญยศาสนาโดยเคร่ง
ครัดยิ่งขึ้น ในยุคนั้นอาณาจักรพรหมมัญยศาสนา
แผ่ไปข้างทิศตะวันตก คือตั้งแต่พระนครอมไป

(๕)

จรวเมืองลพบุรี แต่ประหารราษฎรของพระองค์
มียี่ ๒ จำพวก คือชาติพราหมณ์พวกหนึ่ง
ชาติเขมรพวกหนึ่ง ชาติเขมรเป็นส่วนมากชาติ
พราหมณ์เป็นส่วนน้อย วิชาช่างทั้งหลายเป็น
ฝีมือเขมร ชาติพราหมณ์เกี่ยวแก่ทางศาสนา
โดยมาก ชนชาติกรีกเป็นผู้นำวิชาช่างเข้ามา
ในสมัยนั้นราษฎรทางข้างแถบนั้นน้อย ตั้งบ้าน
เรือนอยู่ตามเชิงเขาแลตามเนินสูง ๆ (จีฬลัก
ถานว่า ตามเชิงเขาทั่วไป แลตามเนินสูง ๆ
มักพบบ้านโบราณ ปราสาทเทวรูปต่าง ๆ ที่ค้น
พบบ้าง ไม่พบบ้าง ที่ค้นพบจะมีให้เห็นพอเป็น
พยานได้ คือ ในท้องที่อำเภอนางรองมียี่ เรียกว่า
ปราสาทช่องสระแจะตั้งอยู่เหลื่อมเขาทางทิศ

(๖)

ตัวนั้นออกปากช่อง) เมื่อทรงพระราชดำริห์ดังนี้
แล้วจึงประชุมเสนาอำมาตย์ทั้งหลาย แล้ว
พระองค์ก็ทรงพระราชดำริห์กับหมื่นเสนาอำมาตย์
ว่าราชอาณาจักรของเราทางฝ่ายป्राจีนทิศล้วน
แล้วไปแต่ข้างคองเขา ถึงจะมีหมู่บ้านก็เพียง
แต่บ้านเล็กบ้านน้อย ควรจะระบายราษฎรซึ่งอยู่
คับคั่งกันรอบพระนครลงไปตั้งบ้านเรือนทางฝ่าย
ป्राจีนทิศ แต่ในการที่จะระบายพลเมืองของ
เราออกไปเช่นนั้นจะต้องอัญเชิญพรหมมัญสาสนา
ไปประดิษฐานไว้ในที่นั้นๆ ให้เห็นเป็นสง่าผ่าเผย
เสียก่อน จนราษฎรมีความยินดีในที่นั้นนั้น
เพราะฉะนั้นเราจะต้องกรีธาทัพออกไปดำริห์ จัดตั้ง
วัดกุสาสนาสร้างโบสถ์พรหมไว้ ให้เป็นหลักฐาน

(๗)

ข้าพเจ้าแลแผ่นดิน ในที่ประชุมก็เห็นพ้องกับพระ
ราชดำริที่พระองค์จึงสั่งให้เกณฑ์พลโยธา ๓๐ หมื่น
กับผู้มีฝีมือวาทะเขยน แกะ หล่อ อีกหมื่นหนึ่ง
กับเกณฑ์พลเมืองซึ่งเป็นครอบครัวอัครคฤหาสน์
อาไศรยการท่ามาหาเลี้ยงชีพ รวมชายหญิง
อีก ๑ หมื่น เมื่อการเกณฑ์พร้อมสรรพแล้ว
พระองค์ก็ดำเนินทัพยกจากพระราชนิเวศมาทาง
ปราจีนทิศเฉียงเหนือมาถึงลำธารแห่งหนึ่ง
เรียกว่าลำธารแสง ไปรคให้หยุดกองทัพแล้ว
มีพระราชดำรัสสั่งให้กองช่างสร้างสะพานข้ามลำ
ธารด้วยหิน เมื่อสร้างสะพานเสร็จแล้วพระองค์
ดำเนินทัพข้ามต่อไปขึ้นช่องจอม ทิศใต้จึงหวัด
สุรินทร์มาถึงเขาลูกหนึ่ง (คือ เขาพนมรุ้ง)

(๘)

จึงหยุดประทัยทันที ยังมีอำมาตย์ผู้หนึ่งนำชื่อ
ความกราบบังคมทูลว่า ได้พบพระฤๅษีคนหนึ่ง
อยู่บนเขา พระฤๅษีนั้นบอกว่า ได้เข้าที่ปากถ้ำเขา
สัตตพรหมครั้นมาถึงปากถ้ำเขาลึกแล้ว แลพระ
ฤๅษีคนนั้นบอกว่า ถ้ำนั้นเดินท่องเที่ยวไปถึงเขา
ลพบุรี แลเขาสัตตพรหม เพราะฉะนั้นจึงได้
นามว่าพนมรุ้ง (ตามภาษาเขมร พนมว่าเขา
รุ้งแปลว่าถ้ำหรือ ปากถ้ำนั้นยังมีปรากฏอยู่
ทางทิศเหนือปราสาทเขยวนเรียกว่าถ้ำกระบอก
ที่เรียกว่าถ้ำกระบอกนั้นมีลงทางสันผิงหนึ่ง เมื่อ
ผู้คนพบปะแล้วก็วิ่งเข้าไปในถ้ำสูญหายไป จึง
พากันสมมติว่าเป็นทวารหฤมานซึ่งมาจากเมือง
ลพบุรี เพราะเดินไปในถ้ำได้ตลอดถึงกัน และ

(๘)

ว่าทกวนนลึงฝงนนักยังมีคนพบปะบ้าง แต่นานไป
จะเห็นสักครั้งหนึ่ง) เมื่อพระองค์ได้ทรงฟัง
เสนาอำมาตย์กราบบังคมทูลก็ถือโอกาสอื่นนั้นว่า
เป็นเขาซึ่งเป็นศิริมงคล จึงมีพระราชดำริให้
สร้างปราสาทลงบนยอดเขาพนมรุ้งด้วยศิลา
ภายในองค์ปราสาทหลังใหญ่บรรจุเทวรูปซึ่งทำ
ด้วยวัตถุอันมีค่า ทั้งพระโรงช้างนำทางขึ้น
สำหรับให้สาสนิกชนไปกระทำการเคารพตาม
สาสนาพรหมมัญ ผู้คนจะล่องเลียบเข้าไปในตัว
องค์ปราสาทหาได้ไม่ ที่เรียกว่าโรงช้าง เมื่อ
นั้นแท้จริงหาใช่ไม่ ทำเป็นชั้นประตูต่างหาก
แลปูหินเป็นถนนเข้าไปหาองค์ปราสาทหลังใหญ่
ส่วนสระน้ำอยู่ทางข้างทิศเหนือปราสาทนั้น คือ

(๓๐)

ชกเอาดินแลหินมาถมที่ก่อองค์ปราสาทมีอยู่ ๓ สระ
เรียกว่า สระป้อน ๑ สระไพร ๑ สระใหญ่ ๑ ใช้
ศิลาแลงก่อเป็นเขื่อนรอบขอบสระสำหรับใช้น้ำ
รอบเชิงเขาก็ให้ตั้งบ้านเรือนราษฎรแลทำถนน
เดินถึงกันได้สะดวก เมื่อสร้างเขาพนมรุ้งเสร็จ
แล้วจึงโปรดให้สร้างเมืองท่าทางทิศใต้เขาพนมรุ้ง
แลสร้างเป็นปราสาทเล็กบริวารอยู่ต่าง ๆ ไว้
ภายในอีกแห่งหนึ่ง สำหรับเจ้าเมืองกระทำการ
เคารพบูชาเป็นเฉพาะ ข้างคาน้ำของปราสาท
ยกดินเป็นคันรอบ ชกเป็นสระใหญ่ใช้ศิลาแลง
กรวยสระที่เรียกว่าทะเลเมืองคำ เพราะที่
เมืองคำไม่มีแม่น้ำลำธารใหญ่ เมื่อจัดการ
สร้างนครเมืองคำแลปราสาทบนเขาพนมรุ้ง

(๑๑)

เสร็จแล้ว พระองค์ก็กราบทูล เสด็จต่อมาถึง
ลำน้ำแห่งหนึ่ง ที่เรียกว่าลำมูลเคยวัน พระองค์
ทรงเห็นว่าเป็นลำธารสำคัญไหลลงไปรวมลำแม่
น้ำโขงเป็นการเหมาะที่จะส่งกองทัพยกและทัพ
เรือมาขรรจบรวมกันได้ จึงมีพระราชดำริสั่ง
ให้สร้างปราสาทบรรจเทวรูปซึ่งทำด้วยวัตถุอันมี
ค่าต่าง ๆ รูปทรงเป็นแบบเดียวกับปราสาทเขา
พนมรุ้ง ที่เรียกปราสาทพมายเคยวันตั้งเป็น
เมืองขึ้นอีกแห่งหนึ่ง แต่ทว่านั้นเข่นทรายลุ่มจึง
ถมดินก่อเป็นเชิงเนินสูงพ้นปลายไม้ อยู่ข้างทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทไว้คู่ชาติก็จักจะมา
จากจำตทิศ (คือที่มาเรียกกันว่าเมรุพรหมทัต
ในเรื่องนางอรพิมพนั้น ความจริงหาใช่ไม่)

(๓๒)

แลจ้ดให้เสนาอำมาตย์ไปจัดการก่อสร้างที่วัด
พนมวันขึ้นอีกแห่งหนึ่ง แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จก็
ประจวบมีสงคราม ฝ่ายข้างพุทธศาสนาแผ่อำนาจ
เข้าไปในพรหมมัญยศาสนาอีก ทั้งพระนครใหญ่
คือนครธม ก็มีข้าศึกเข้าไปประชิดติดพระนคร
พระองค์ก็รีบเสด็จ กริธาทัพกลับเข้าสู่พระราช
นิเวศน์โดยด่วน แลสงครามในสมัยนั้นเป็น
สงครามที่แย่งศาสนากันโดยมาก ฝ่าย
ศาสนาพระพุทธรูปยิ่งเจริญขึ้นทุกที พรหมมัญย
ศาสนาก็ค่อยลดน้อยถอยลงไป ทางฝ่ายราช
ที่ขึ้นชาติเขมรก็กลับหันเข้าถือศาสนาพุทธ
พรหมมัญยศาสนาก็ดรุตลง จนที่ขึ้นชาติพรหม
มัญยก็สาบสูญ เมื่อพระเจ้าอินทสุทธานเสด็จ

(๓๓)

ทิวังคต มีพระมหากษัตริย์ภายหลังต่อๆ มา ก็
เป็นผู้ถือพระพุทธรูปศาสนา พระนครอื่นเป็นราช
ธานีก็ทรวทไทรมลง ส่วนทางข้างฝ่ายทิศตะวันตก
แลทิศเฉียงใต้ ทิศเหนือ บ้านเมืองยังเจริญขึ้น
มีพระมหากษัตริย์ราชแผ่นดินปกครองเข้าไป
ในเขตพระนครอม การสงครามจึงไม่เสร็จ
กันได้ ในเร็ววันนั้นด้วยร้อยยี่ ในยุคแห่งการ
สงครามแย่งสาสนานัน ถ้าที่แห่งใดข้างฝ่าย
พุทธศาสนาได้ที่บรรพเทวรูปต่าง ๆ ก็เก็บทิ้งน้ำ
หรือฝังดินเสีย เอาพระพุทธรูปเข้าบรรพใหม่
ตัวปรางค์หรือปราสาทถ้าเห็นว่าควรระคัตแปลง
เปลี่ยนรูปทรงใหม่ก็จัดการเปลี่ยน ครั้นภายหลัง
ฝ่ายพรมคได้ ในที่นั้นนั้นคนที่ทำลายพระพุทธรูป

(๑๔)

เอาเทวรูปเข้าบรรจุไว้ อีก เพราะฉะนั้นรูปทรง
ปรากฏปราสาททั้งหลายที่เป็นหลังเล็กหลังน้อย
จึงเป็นการสันนิษฐานยาก ว่าจะเป็นอย่างฝ่ายพุทธ
หรือพราหมณ์สร้าง เว้นไว้แต่หลังใหญ่ๆ เช่นองค์
ปราสาทบนเขาพนมรุ้ง หรือปราสาทพิมาย ซึ่ง
เห็นปรากฏ รูปทรงพื้นฐานของปราสาทแลลวด
ลายต่างๆ ตอนมาจากนครวัด นครธมแลพุทไธ
สมัญญกันว่าผอมช่างอันเดียวกันในสมัยนั้น ภูมิ
ประเทศระหว่างปราสาทเขาพนมรุ้ง แลปราสาท
พิมายจึงมีสนามเพลสำหรับการเล่นสงครามทั่ว
ทุกหนทุกแห่ง จะชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่าง เช่นที่
ตรงที่ว่าการอำเภอนางรองแห่งหนึ่ง เมืองฝาย
แห่งหนึ่ง เมืองหนองหงษ์แห่งหนึ่ง เมือง

(๓๕)

ร้อนท้องแห่งหนึ่ง เมืองแฝกแห่งหนึ่ง เหล่านี้
เป็นต้น มีเป็นรูปสนามเพละทั้งนั้น ทาใช้ทำ
เป็นรูปย่านเมืองเหมือนดังที่เรียกกันอยู่ในเวลา
นี้ไม่” เมื่อยติความดังกล่าวนำมาทำให้น่าสนใจ
นิยฐานว่าคงจะมีเรื่องราวอยู่ที่ไหนสักแห่งหนึ่ง
แต่สืบค้นยังไม่พบ เหมือนเช่นเรื่องนางอรพิมพ์
ก็มีเรื่องราวเป็นเล่มสมุดอยู่ที่กรมการเมืองพิมาย
แต่ในเรื่องนางอรพิมพ์ เหตุผลไม่ถนัดเท่านี้ ทั้ง
ที่ยาวเห็นไม่สู้จะมีสาระ จึงมิได้บรรทึกความ
มากล่าวไว้

ส่วนเรื่องที่เกี่ยวแก่ตำนานบ้านเมืองในสมุด
เล่มนี้ข้าพเจ้าได้อาศัยคำอธิบายพระราชพงษา
วการแลสมุดจดหมายเหตุเรื่องเที่ยวทางรถไฟ

(๑๖)

ซึ่งเจ้านายผู้ใหญ่ได้ทรงไว้ ไม่ใช่ความรู้ความ
ชำนาญของข้าพเจ้าเอง ในส่วนข้อผิดพลาดนั้น
ข้าพเจ้าก็ต้องขอออกตัวตามอย่างทันท่วงที
หนังสือเคยออกตัวกันมา

นครราชสีมา

วันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘

พระยาเพชรบูรณ์

สารบัญ

๑	ว่าด้วยภูมิประเทศ	หน้า ๑
๒	ว่าด้วยพลเมือง แลการทำมา หาเลี้ยงชีพ	หน้า ๗
๓	ว่าด้วยพาหนะแลทางหลวง	หน้า ๑๖
๔	ว่าด้วยแม่น้ำลำคลอง	หน้า ๒๑
๕	ว่าด้วยศาสนา ความเชื่อถือแล การศึกษา	หน้า ๒๗
๖	ว่าด้วยการเล่น	หน้า ๓๐
๗	ว่าด้วยการส่งข่าวสาร	หน้า ๓๒
๘	ว่าด้วยอากาศ	หน้า ๓๓
๙	ว่าด้วยตำนานบ้านเมือง	หน้า ๓๔

ภูมิประเทศ

มณฑลนครราชสีมาอยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกรุงเทพมหานคร ระยะทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา ๒๖๔ กิโลเมตร (เดินทาง ๘ ชั่วโมงเศษ) ระบายพื้นดินสูงจากระดับทะเล ๑๘๐ เมตร มีเทือกเขา^(๑)อันเป็นเขื่อนของแผ่นดินสูงกั้นขวางตลอดแนวเขตร

(๑) เทือกเขานี้มีจุดหมายเหตุปรากฏว่าตั้งต้นทางฝ่ายเหนือแต่เทือกเขาขึ้นน้ำโขงข้างเหนือเมืองหล่มสัก เป็นแนวลงมาทางใต้ตามลำน้ำสักจนถึงแขวงเมืองสระบุรีแล้วแปรไปทางทิศตะวันออกตลอดแดนเมืองนครนายก เมืองปราจีนบุรี จนแดนเมืองโนนไพรในเขตรุงกำพูชา เทือกเขานี้จึงแปรกลับขึ้นทางทิศเหนือผ่านแดนเมืองนครจำปาศักขึ้นไปตามแนวแม่น้ำโขงจนถึงเขตรัฐมณฑลอูตร

มณฑล จากทิศเหนือของเมืองไชยภูมิไอยมา
ทางทิศตะวันตกถึงตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองนคร
ราชสีมาคือเมืองเขื่อนเทือกเทียวกัน เขาเขื่อน
เทือกเทียวกันเป็นเขาหินปูน ต้นไม้ ขึ้นหนาแน่นเป็น
ดงที่เรียกว่า ดงพระยาไฟ^(๒) ดงพระยา
กลาง ดงอู้นเป็นต้น ยังมีอีกหลายดง มีช่อง
ทางข้ามเทือกเขาเขื่อนชันลง คือ ช่องดงพระยา

(๒) ตามจดหมายเหตุว่า เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบาท
สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นมามืองนครราชสีมา
ทางดงพระยาไฟ ทรงพระราชดำริว่า ดงพระยาไฟเป็น
ดงเย็นไม่ควรเรียกดงพระยาไฟให้คนครั่นคร้าม จึงกราบ
บบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอเปลี่ยน
นามให้เรียกเสียว่า ดงพระยาเย็น แต่นั้นมาจึงมักเรียกว่า
ดงพระยาเย็น แต่คนทั้งหลายโดยมากยังเรียกว่า ดง
พระยาไฟ

ไฟ หรือที่เรียกว่า ช่องปางสวองอยู่ในอำเภอ
 จันทักห่างจากทางรถไฟประมาณ ๓๐๐ เส้น เป็น
 ทางขึ้นลงระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองสระ
 ยบุรี ใช้เกวียนไต่ทางหนึ่ง ช่องคงพระยากกลาง
 หรือที่เรียกกันว่า ช่องนางสระมออยู่ในอำเภอ
 กำนันทศเป็นทางลงไปไชยยาตาล ราษฎร
 ทชื้อขายโคกระบือขึ้นลงทางช่องนี้เป็นส่วนมาก
 แต่ใช้เกวียนไม่ได้ทางหนึ่ง ช่องตะโกอยู่ใน
 เขตอำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นช่อง
 ทางหลวงไปร้อยประเทศลงไปเขมรต่ำ เป็น
 ทางเกวียนบรรทุกสินค้าจากเขมรต่ำ มีปลาแห้ง
 ปลาอย่างเป็นต้น เขาขึ้นมาจำหน่ายที่เมืองนคร
 ราชสีมาทางหนึ่ง ยังมีช่องบ้านกรวด ช่อง

๔
บาระเนะ เป็นทางขึ้นลงระหว่างจังหวัดบุรีรัมย์
กับสวายจิก (แดนฝรั่งเศส) ช่องกุ่ม ช่อง
สะแกราก ช่องชัยสิทธิ์หรือช่องขennonก็เรียก
เป็นทางขึ้นลงระหว่างนครราชสีมากับปราจีนบุรี
ช่องเขาตาบัวอำเภอจันทักและช่องกระบอกอำเภอ
จักรีคีรีเป็นทางลงไปไชยบาดาล ช่องสามพันล้าน
อำเภอจักรีคีรีเป็นช่องทางลงไปเพ็ชรบูรณ์ มีคน
เดินขึ้นลงบ้างในฤดูแล้ง แต่ใช้เกวียนไม่ได้

มณฑลนครราชสีมา มีเนื้อที่ประมาณ
๔๖๓๐๐ ตารางกิโลเมตร ที่ดินส่วนมากเป็นทราย
เลื่อยค บางตำบลถ้าขุดลึกลงไประหว่าง ๓ คอก
ถึง ๖ คอกอาจพบหินชนิดหนึ่งเรียกว่า หินแร่
มีมากบ้างน้อยบ้าง ขุดเอาขึ้นมาใช้ ไรยถนน

ไต่กิ่งเกอยเท่ากบหินย้อยจากภูเขาวัง ภูมิประเทศ
 เป็นที่ดอนสลักรักยแอง ราษฎรตั้งบ้านเรือนทำ
 เลือกสวนไร่นาตามชายดอน และที่แอ่งอันเป็น
 ที่ชุมนุมควรแก่การเพาะปลูกเป็นหมู่ ๆ ทั่วไป
 ที่ระหว่างดอนบางแห่งเป็นท้องทุ่งทำนาได้ใหญ่
 โตก็มี บางแห่งเป็นที่ลุ่มลึกทำการเพาะปลูก
 ไม่ได้ ที่บนดอนส่วนมากเป็นป่าไม้กระยาเลย
 ไม่เต็งไม้รังเป็นพื้น เป็นที่แห่งแล้งทำการเพาะ
 ปลูกไม่ได้ ราษฎรได้อาศัยเป็นที่เลี้ยงสัตว์
 พาหะนะ มีที่หว่างดอนซึ่งเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่
 เช่นที่เรียกว่า ทุ่งโพธิ์เคี้ย ทุ่งโคกสูงในอำเภอ
 เมืองนครราชสีมา ทุ่งคอหงษ์ ทุ่งมค่า ทุ่ง
 หญ้าปลอกในอำเภอโนนวิเศษ ทุ่งสำริด ทุ่ง

นางเหรินในอำเภอพิมาย ทุ่งกระเต็นในอำเภอ
นางรองเป็นต้น

จากเมืองนครราชสีมาไปทางทิศตะวันออก
เฉียงใต้ประมาณ ๔๐ กิโลเมตร เป็นตงเรียกว่า
ตงคุดะ ตงสระตะเคียน ตงอ้าน ตงผักแว่น
(ข้าสงวน) และตวันตกเฉียงใต้ทางประมาณ
๓๖ กิโลเมตร เรียกตงเขาวง กับจากเมือง
บุรีรัมย์ไปทางทิศเหนือประมาณ ๔๐ กิโลเมตร
เรียกว่าตงสตึก (เขมรแปลว่าน้ำ) แลทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ทางประมาณ ๘๐ กิโลเมตร
เรียกว่า ตงเขอสลัย (เขมรแปลว่าไม้ค้าย)
ตงสายตะปู กับในจังหวัดไชยภูมิ้อยทางทิศ
เหนือทางประมาณ ๓๒๐ กิโลเมตร มีป่าไม้

พยางค์เป็นไม้มีราคา พวกพ่อค้าไม้ซื้ออนุญาต
ตัดส่งไปจำหน่ายต่างประเทศผ่านกรุงเทพ ฯ
โดยทางรถไฟ ยังมีไม้อื่น ๆ ที่มีราคา เช่น
ไม้ประดู่ เป็นต้น (จะคัดเลือกให้ดูประวัติเรื่อง
ไม้พยอมมณฑลนครราชสีมา)

พลเมืองและการทำมาหาเลี้ยงชีพ

พลเมืองมณฑลนครราชสีมา มีประมาณ
๕๖๔,๐๐๐ คนส่วนมากเป็นคนไทย ที่มีเชื้อสาย
ชนบทรวมนิยมแลภาษาเป็นลาวประมาณ ๓ ใน
๖ ส่วน ผู้หญิงโดยมากตกผสมผศกับทางข้าง
เหนือ เป็นชาวเขมรมีประมาณ ๓๓,๐๐๐ คน
ยังมีคนอีกชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ชาวบนหรือลว่า
ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามเชิงเขามีประมาณ ๑,๐๐๐ คน

๘
ไม่ชอบอยู่ในหมู่คนพนเมือง ถ้าผิดพวกเห็นคน
มากก็มักจะหลบหนี พดภาษาหนึ่งต่างหาก
การตกแต่งร่างกายฝ่ายผู้ชายนั่งผ้าเหมือนชาว
เมืองในชนบท แต่ผู้หญิงนั่งผ้าพันตัวจีบชาย
เห็นข้างเขวตคล้ายธง มักเป็นผ้าตาเล็ก ๆ
เรียกผ้าตาเม็ลคงาทอใช้เองบ้างซอแลกเอาชน
ไปบ้าง สรวมเสื่อสีก่าขลิบคอแดงไว้ผมขาว
เกล้ามวย บั้นเรือนทำเป็น ๒ ห้อง เสาไม้ทข
เปลือกทำเป็นง่ามยกพนสงรว ๔ คอก เครื่อง
บนแลพนไม้ทขเปลือกหรือไม้ไผ่ตามแต่จะหาได้
ในภูมิประเทศ ปั่นด้วยเปลือกไม้หรือไม้ไผ่
หลังคามงค้วยใบลานหรือหญ้า ฝาทำด้วย
ใบลานหรือไม้ไผ่ กว้างประมาณ ๖ คอกยาว
๓๐ คอกหรือ ๓๒ คอก มีนอกชานหน้าเรือนข้าง

ไม่มีข้าง แต่ข้ากวางไถ่ถิ่นเรือนสากไม่รกร
รุงรัง ผิวเนื้อคำแดงพรไรโดยมาก ประกอบ
การเลี้ยงชีพในการทำไร่ข้าว ไร่ผักแพงแดง
น้ำเต้า ทำได้เก็บของบ้ายาย พวกชาวบ้าน
ที่คุ้นเคยทำการติดต่อนำเอาของขึ้นไปแลกมา
จำหน่ายในตลาดต่อไป บางพวกที่คุ้นคนพาเอา
ของลงมาจำหน่ายเองก็มี ประเพณีการแต่งงาน
มีการส่ซอออย่างคนไทย เวียกค่าน้ำนมอย่างน้อย
เป็นเงิน ๓ บาทเพอง และในเวลาเมื่อนำชาย
หญิงไปอยู่เป็นคู่ครองใช้ ยิงขึ้นส่ง การช่วยใช้
ใช้ยารากไม้ ขนผ เวียกว่าผตันเคียว มีคน
เลี้ยงผเรียกว่าหมอ เวียกเอาขวัญเข้าอย่างน้อย
๓ บาท เมื่อตายใช้ผบางผบาง

ว่าโดยเชื้อสายแลกำเนิดแห่งคนเหล่านั้นสืบ
 เนื่องมาอย่างไร ปรากฏเป็นคำอธิบายของ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ
 ไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
 ว่าแผ่นดินอันเป็นที่ตั้งสยามประเทศนี้ แต่เดิม
 เป็นที่อยู่ของประชาชน ๒ ชาติ คือ ขอมชาติ ๑
 ลาวชาติ ๑ ชาติภูมิของขอมอยู่ที่แผ่นดินคำ
 ข้างใต้ คือที่เป็นเมืองเขมรเดี๋ยวนี้ และตามชาย
 ทะเลเข้ามาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาข้างตอนใต้
 ตลอดจนออกไปจนเมืองวามัญ ชาติภูมิของลาว
 อยู่ที่ฝั่งข้างเหนือทางลุ่มแม่น้ำของ ตั้งแต่เขา
 บรพทักค่อแดนเมืองเขมรขึ้นมา คือในท้องที่
 มณฑลนครราชสีมาแลมณฑลชุลี ร้อยเอ็ด

ชนชาติขอมแลลาวเดิมเป็นอย่างไร จะรู้
ได้ ในเวลานี้เพียงว่า บุคคลจำพวกที่เราเรียก
ว่า ข่า ขมุ เขมร มอญ เมืองเหล่านั้น ภาษาที่
พูดเป็นภาษาขอม จึงเข้าใจได้ว่าชนชาติเหล่านั้น
เป็นเชื้อสายสืบมาแต่ขอม ส่วนลาวนั้นลาวเดิม
คือคนจำพวกที่เราเรียกทวันนั้นว่า ลัวะ แลลว่า
เคยวนกึ่งยังมีอยู่ตามป่าตามเขาแทบทุกมณฑล
ที่เป็นเมืองลาวเดิม มีภาษาพูดภาษา ๓ ต่าง
หากเหมือนกัน ข้อที่เรียกว่า ลัวะ แลลว่า ก็

มาแต่คำเดียวกับลาวนั่นเอง จึงได้รู้ว่าพวกนั้น
เป็นลาวเดิม

ชนไทยเราชาวใต้ยังเข้าใจกันอยู่โดยมาก
ว่าชาวเมืองที่อยู่ในมณฑลพายัพ มณฑลอุดร
มณฑลร้อยเอ็ด แลมณฑลยลทวณนั้นเป็นลาว
แลเรียกเขว่าลาว ที่จริงหว่าเมืองมณฑลเหล่านี้
นี้ แต่โบราณเป็นเมืองลาวจริง แต่ชาวเมือง
ทวณนั้นโดยมากเป็นไทย (แลเขาถือว่าตัวเขา
เป็นไทย) เหมือนกับเราชาวใต้

ส่วนไทยนั้น ทวณนั้นก็หลายพวก แล
เรียกกันเป็นหลายชื่อ ว่า ไท ไทย ผู้ไทย ฉาน
เฉียง เงี้ยว ลื้อ เขิน เป็นต้น คนทกจำพวก
เหล่านี้ล้วนพูดภาษาไทย แลมีเรื่องราวกู้ได้ว่า

๑๓
เป็นไทยทั้งนั้น ชาติภูมิเดิมของไทยอยู่ในแคว้น
แคว้นแดนดินที่เรียกทุกวันนี้ว่าประเทศจีนฝ่ายใต้
ตั้งแต่แม่น้ำยงลี้มาทางเมืองเสฉวน เมืองฮุน
หน่าตลอคนเมืองลาว ที่เหล่านั่นเป็นอาณา
เขตภูมิของไทยทั้งนั้น ฯลฯ (จะดูเลียด
ให้ดูในพระราชพงษาวดารที่กล่าวมาต่อไป)
ว่า โดยผลการทำมาหาเลี้ยงชีพของ
ประชาชนในมณฑลนครราชสีมา โดยมากทำ
นามีการทำไร่ ทำสวนข้างเล็กน้อยเป็นบาง
ตำบล มีการเลี้ยงไก่แลสัตว์พอสมควรแก่
กำลังไม่ใหญ่โต แต่เลี้ยงกันเป็นส่วนมากทั่วๆ
ไป มีเลี้ยงเขียดข้างเป็นส่วนน้อยไม่มากเหมือน
อย่างที่พวกจีนทำไว้ มาตั้งเลี้ยงอยู่ที่เมือง

นครราชสีมา การจำหน่ายมีพวกจีนออกไปเที่ยว
ซื้อและต่งร้านรับซื้อรับแลกสินค้ามีข้าว หนึ่ง
เขาเป็นต้น อยู่ในตำบลที่เป็นชุมทางแลใกล้
รถไฟแล้วส่งไปจำหน่ายกรุงเทพพระมหานคร
ในตำบลที่ไกลๆ ออกไปก็ต้องบรรทุกเกวียนเอา
เข้ามาจำหน่ายที่เมืองนครราชสีมา แลร้านจีน
ที่ไปตั้งอยู่ตามตำบล ยังมีการเลี้ยงไหมขึ้นฝ่าย
ทอผ้าใช้สอยกันเองในพื้นที่บ้านเรือนตามชนบท
อยู่มาก แต่เพราะว่าวิธีการกระทำการเลื่อยค
งาต้องเสียเวลามากจึงเป็นเหตุให้การจำหน่าย
สินค้าผ่านออกค่อย ๆ เจริญเข้าไปถึงในเขต
ชนบทมากขึ้น มีอยู่บ้างเป็นส่วนน้อยที่เลี้ยง
ไหมเหลือถึงเป็นสินค้า ซึ่งมีพวกพ่อค้าไปเที่ยว
รับซื้อเอามาจำหน่ายต่อไป

มีฉาชนิดที่ ๑ ที่เรียกว่าฉาม่วงทางกระรอก
ทำในเมืองนครราชสีมาเป็นส่วนมาก จำหน่าย
ใช้สอยกันในพินบ้านเมืองแล้วมีพวกพม่ามารับ
ซื้อส่งไปจำหน่ายในเมืองพม่าเป็นสินค้าอย่าง
หนึ่ง แต่ไหมที่ทอโดยมากเป็นไหมที่ส่งเข้ามา
จากต่างประเทศ เหตุด้วยเส้นไหมเล็กแลละเอียด
ก็ไม่มีปมทำงาน เมื่อยกขึ้นเป็นผืนแล้วแลดู
เรียบบริบูรณ์มากกว่าไหมพินเมือง แต่ความ
ทนทานสู้ไหมพินเมืองไม่ได้

ส่วนตำบลที่เป็นคอนเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์
พาหนะราษฎรไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนทำไร่เลี้ยง
โคฝูงมอ้อยหลายตำบล นอกจากจำหน่ายใช้
สอยกันในพินบ้านเมืองแล้วยังเป็นสินค้าเขา

ลงไปจำหน่ายทางเมืองข้างแผ่นดินต่ำ เช่น
เมืองเพชรบุรี สระบุรี แลพระนครศรีอยุธยา
เป็นต้น ที่พวกราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้นพากัน
ขึ้นมาซื้อเอาลงไปก็มาก ยังมีพวกแขกชนมา
เที่ยวซื้อบรรทุกรถไฟลงไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ
แลส่งออกไปต่างประเทศ ด้วยเหตุใดเป็นสินค้า
สำคัญจึงกล่าวมา กระทรวงเกษตรธิการจึงคิด
บำรุงพันธุ์ โคขุนในมณฑลนครราชสีมา ทั้งกอง
ประสมสัตว์ชนบทตำบลท่าช้างก่อนทอน

พาหนะแลทางหลวง

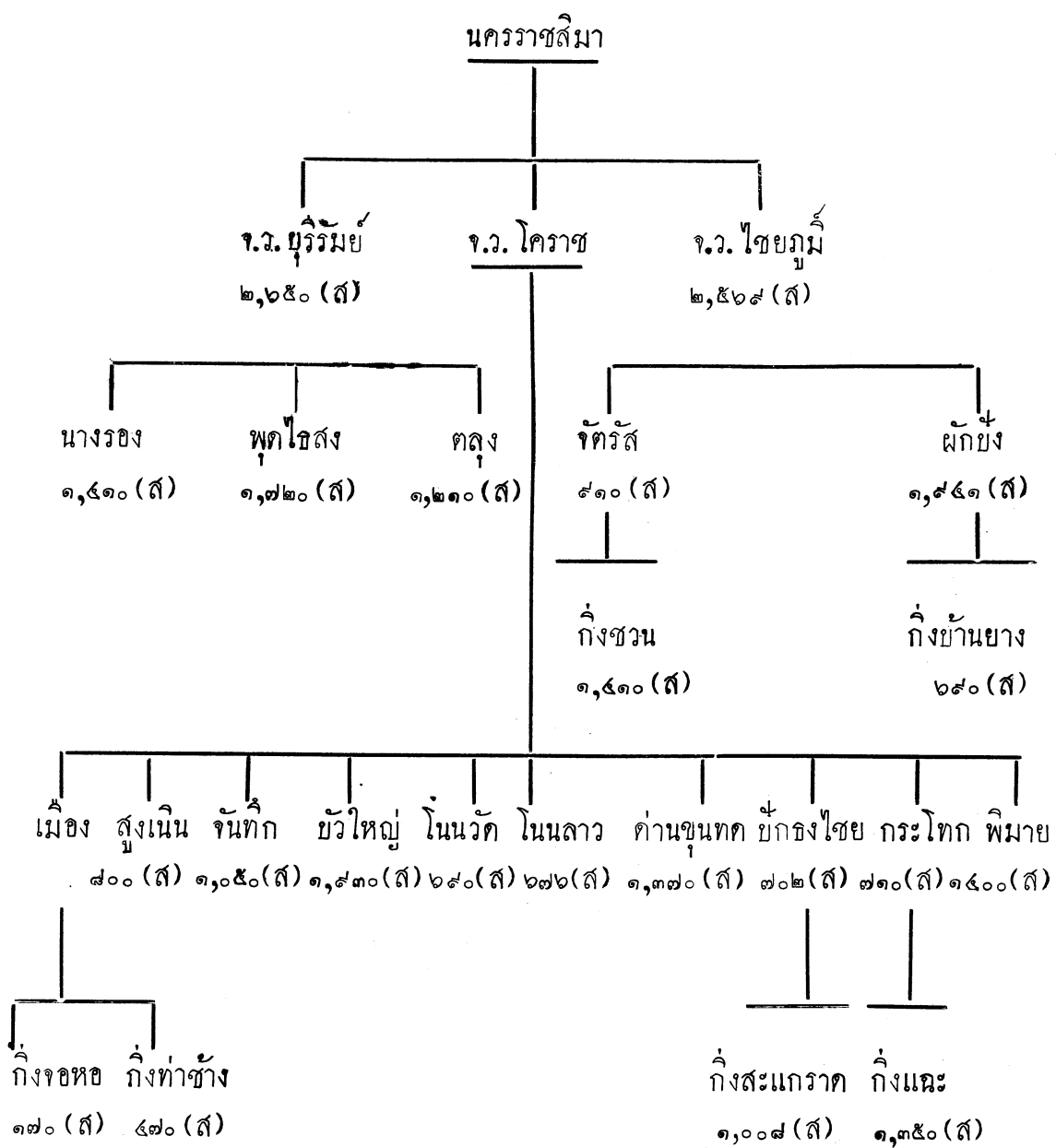
เกวียนเทียมควายไคยังเป็นพาหนะสำคัญทั้ง
ในราชการและการรับส่งสินค้าการเดินทางไปมา
ล้ามตลอดถึงกันทุกหัวเมืองในมณฑลภาควัน

ออก เหตุด้วยเมืองนครราชสีมาเป็นต้นทาง
เป็นตลาดกลางทั้งรับแลจำหน่ายสินค้าต่างๆไป
ตามตลาดย่อยทั่วทั้งภาค แล้วยังส่งข้ามลำน้ำ
โขงเข้าไปจำหน่ายในตลาดชายแดนฝรั่งเศส
นอกจากเครื่องจักรเครื่องกลซึ่งเป็นของใหญ่ ๆ
แล้วว่าราคายังถูก กว่าที่จะนำเอาเข้าทางแดน
ฝรั่งเศส เพราะค่าภาษีเรียกเก็บแรงกว่าทาง
ประเทศสยาม สินค้าเครื่องใช้สอยจึงมาผ่าน
ทางประเทศสยามเป็นส่วนมาก กระบือก็ใช้
เทียมกันข้างแต่เป็นส่วนน้อยไม่มีใครจะแลเห็น
เหตุที่ไม่นิยมใช้กระบือ เพราะกระบือไม่ทนความ
ร้อน เคนทางไกลไม่คึกเหมือนโค เกวียนจึง

เป็นหัตถกรรมพื้นเมืองอย่างหนึ่ง เป็นทางอาชีพ
 ของชาวเขมรที่คงภูมิลำเนาอยู่ในเขตรแดน
 ประเทศสยาม เทียนเรือนจำตามจังหวัดก็ทำ
 จำหน่ายอยู่มาก เป็นเทียนสองชนิด เรียก
 ว่าเทียนขนอนอย่างหนึ่ง มักใช้เป็นเทียน
 นั่งนอนเดินทาง บรรทุกสิ่งของที่ไม่นักนัก
 อีกชนิดหนึ่งเรียกว่าเทียนสลัด โดยมากใช้
 บรรทุกไม้ไผ่ปลีกล้วยของทั่วไป รูปทรงไม่
 ต่างอะไรกัน มีที่ผูกเพนอยู่ตรงไม้คานใต้ท้อง
 เทียน (ตามภาษาพื้นเมืองเรียกว่าทวก) มี
 คุมยื่นออกมาสำหรับสอดเพลลาทำให้สูงขึ้นเล็ก
 น้อย เป็นเครื่องหย่อนโยนเรียกว่าเทียนขนอน
 ส่วนเทียนสลัดใช้สอดเพลลาติดกับทวก ไม่มี

คุมต่อจากทวงเหมือนอย่างเกวียนขนอน เกวียน
มีส่วนสำคัญที่ตรงล้อต้องบดฝนฟดกระแทก
ไปตามทางที่เป็น ทราบ กรวด หิน ลึกหรือได้
เร็ว จึงต้องทำด้วยไม้แข็งเช่นไม้พยุง ไม้ประดู่
ไม้กวาด ไม้อย่างอื่นที่ไม่แข็งและเหนียวใช้
ไม่ได้ แต่เรือนเกวียนเล็กไม่เบาให้เหนียว
ก็ใช้ได้ทั่วไป ประทุนเกวียนสานด้วยไม้ไผ่
ท่อน้ำเปลือกกระโถนเป็นลวดสอดไขลานหรือจาก
กันฝนได้ดี วิธีทำทั้งสี่อันแล้วไปด้วยเครื่อง
ไม้เครื่องผูกมัดแต่เรียบร้อยไม่เรื่อว่าเหมาะแก่
ภูมิประเทศ ยังไม่มีพาหนะอย่างอื่นดีกว่ามา
เปลี่ยนแทนราคาซื้อขายกันประมาณ ๕๐ ถึง
๘๐ บาท แล้วแต่อย่างใดอย่างเลว ส่วนความ

ทนทานถ้าซ่อมแซมรักษาที่ใช้ไถ่ระหว่าง ๖
ถึง ๑๐ ปี ทานน้ำหนักได้ประมาณ ๕ หาบ เดิน
ทางได้ชั่วโมงละ ๖๐ ถึง ๘๐ เส้น สำหรับใน
เวลาปรกติแล้ว แล้วแต่การบรรทุกหนักเบา
อาจเดินทางได้ ในวันหนึ่งราว ๖ ถึง ๘ ชั่วโมง
จะเดินมากกว่านี้ก็ได้ถ้าการเดินทางน้อยวัน
แต่ถ้าวันวันต้องพักผ่อนแรง โคเพื่อมิให้ล้า
สำหรับที่จะเดินทางต่อไป หรือมีฉนวนก็ต้อง
เปลี่ยนโคจึงจะสะดวกในการเดินทางด้วยพาหนะ
เกวียน ประมาณระยะทางที่จะไปมาติดต่อถึง
กันจาก

ทั้งนี้มณฑลนครราชสีมาจึงยังจักต้องมีเส้นทาง
อันถาวรให้เข้าสู่ชุมชนมณฑลทั้งปวง เพื่อการ
ปกครองและการติดต่อความเจริญก้าวหน้าต่อไป
แม่น้ำลำคลอง

ด้วยเหตุที่มีประเทศมณฑลนครราชสีมา
อยู่บนแผ่นดินสูงถึงกล่าวมา สายน้ำซึ่งไหลมา
จากที่ต่าง ๆ กันแล้วมารวมลงสายใหญ่ ในฤ
ษี ฤ ษี ไหลเชี่ยวแรงล้นท่วมตลิ่งข้างในที่ราบ
ลุ่มทั่วไป แล้วก็ไหลเลือนไปรวมลงลำแม่น้ำ
โขงเสียหมด คงเหลืออยู่เป็นห้วยเป็นดอนเป็น
ขั้วไปมาได้ทั่วไป เป็นดินทุก ๆ ลำน้ำซึ่ง
จะไต่กล่าวต่อไป ลำน้ำใหญ่ ๆ จึงไม่เป็นที่
อยู่แห่งน้ำและพันธุ์มีลักษณะเหมือนอย่างลำน้ำ

๒๒
ทางที่แผ่นดินต่ำ เมื่อน้ำล้นปลาต่างๆ ก็ไปรวม
ลงลำมูลพาไหลเลือนตามสายน้ำไป ราษฎร
ซึ่งโดยมากตั้งบ้านเรือนอยู่ตามชายคลองต้อง
อาศัยใช้น้ำขังนาหนองตามท้องนา บางแห่ง
ก็ต้องขุดทำที่ขังน้ำไว้ใช้ให้พอเลี้ยงคนแลสัตว์
พาหนะในฤดูแล้ง เรียบกันตามภาษาพื้นเมือง
ว่าขังขังระลุมขัง

ลำน้ำมูล เป็นลำน้ำใหญ่ต้นน้ำมาจากภูเขา
บรรทัดในท่งพระยาไฟ ปลายลำน้ำมูลไปออก
ลำน้ำโขงที่เมืองสุวรรณคีรีในเขตรฝรั่งเศส
เมื่อเวลาที่ไหลออกจากภูเขาก็คือเป็นลำธารเล็ก ๆ
กว้างไม่เกิน ๓ วา ครั้นไหลต่อ ๆ ลงมา
ก็มีแม่น้ำลำธารอื่นไหลมาบรรจบร่วมกันค่อย

ใหญ่ขึ้น ๆ ในตอนตั้งแต่ตำบลท่าช้างซึ่งเป็น
 ที่ตั้งกิ่งอำเภอเมืองนครราชสีมาและสถานีรถไฟ
 สายอุบลผ่านไป เป็นลำน้ำกว้างปราศจากเครื่อง
 กีดขวาง จึงมีพ่อค้าคิดเดินเรือไฟเรือยนต์ขึ้น
 สิ้นค้าระหว่างอุบลแลนครราชสีมาชั่วคราว
 ๓ เดือนก็ต้องหยุดทั้งคานค่างแห่งอยู่ในลำคลอง
 รอดูคนำมาในยี่ใหม่ต่อไป ได้เริ่มเดินมาแต่ปี
 พ.ศ. ๒๔๕๒ ริมลำน้ำมีต้นกระเบาขึ้นอยู่ทั่วไป
 ในตอนอำเภอพิมายห่างจากปราสาทพิมายทาง
 ประมาณ ๓๒๐ เมตร มีไทรงามอยู่ต้นหนึ่ง
 เป็นไทรงามมีสาขาใหญ่ปกคลุมเป็นร่มมรดน
 ชวนชมแห่งหนึ่ง

ลำน้ำชี ต้นน้ำมาจากเทือกเขาใหญ่ที่เรียกว่าภูเขาน้ำในอำเภอผกขิงจังหวัดชัยภูมิเป็นลำน้ำใหญ่อีกสายหนึ่ง สายน้ำไหลผ่านไชยภูมิ ขอนแก่นและมหาสารคาม ร้อยเอ็ด มีลำน้ำอื่นไหลมาบรรจบอีกหลายสาย ปลายลำน้ำไปรวมแม่น้ำมูลที่เหนือเมืองขยลราชธานี

นอกจากลำน้ำใหญ่ทั้ง ๒ สายนี้แล้วก็มีลำน้ำที่ไหลแยกจากที่ต่าง ๆ มารวมลงลำน้ำมูลอีกหลายสายเช่น

ลำตะคอง ต้นน้ำออกจากโพรงเขาใหญ่ในท่งพระยาไฟ ที่เรียกว่าเขาน้ำพุ สายน้ำไหลผ่านอำเภอจันทก (คือเมืองนครจันทก) อำเภอสูงเนิน (เมืองโคราชเก่า) ปลายรวมลำน้ำ

มณฑลพายัพ
ลำนํ้าสายนี้เป็นสายสำคัญที่ได้กันทํานบชักนํ้า
เข้ามาตามลำปรุเอานํ้าเข้ามาเลี้ยงในเมืองนคร
ราชสีมา จะได้กล่าวต่อไปในตอนเมืองนคร
ราชสีมา

ลำเชียงไกร ต้นนํ้าออกจากเขาในตงพระยา
กลางเรียกว่าเขาเหวตาขั้ว สายนํ้าไหลผ่านอำเภอ
ท่งชุมพล อำเภอโนนลาว อำเภอโนนวิสัย ไปร่วม
ลำมูลตรงเขตรัฐอำเภอพิมายและโนนวิสัยต่อกัน
สองฝั่งลำนํ้าเป็นท้องทุ่งโดยมาก ราษฎรได้
อาศัยนํ้าสายนี้ขุดทํานบชักนํ้าขึ้นทํานาในทุ่งทั้ง
๒ ฝั่งคลองได้เป็นส่วนมาก

ลำพระเพลิง คำนํามาจากเขากำแพง และ
 ทชบสคคเป็นทหน้าชบแห่งหนึ่ง สายน้ำผ่าน
 อำเภอยกขงไชยแลอำเภอกระโทก ราษฎร
 ทั้ง๒ อำเภอไค้อครยน้ำสายนกนทํานบชกกระหค
 ชนไค้สรอยทําสวนทํานา บนเขานมคณมะคํ
 ใหญ่ค่นหนึ่งวคโคยรอยไค้ ๑๗ เมตร

ลำสักราช ค่นน้ำออกจากท่งใหญ่แห่งหนึ่ง
 เรียกว่าท่งกระเต็น ซึ่งเป้นท่งมายอยในเขตร
 อำเภอนางรองไหลผ่านอำเภอกระโทกแลอำเภอ
 เมืองนครราชสีมาไปร่วมลำมูลในเขตรอำเภอ
 พินาย ราษฎรไค้อครยนกนทํานบชกนําชนทํานา
 สองฝั่งคลองเป้นนาข้างเป้นป่าไม้ข้างเป้นดอน ๆ

ลำปลายมาศ คำนับมาจากเขาสันบรรทัด
ไหลผ่านตงสระตะเคียนอำเภอกระโทก อำเภอ
นางรองไปร่วมลำมูลที่ย่านท่าตำบลประสุกอำเภอ
พิมาย สองฝั่งคลองเป็นป่าไม้กระยาเลย มี
ไม้เต็งไม้รังมีนาเป็นส่วนน้อย

ลำนางรอง คำนับออกจากเขาใหญ่ตรงช่อง
ตะโกผ่านตงประจำอำเภอนางรอง ปลายคลอง
ไปร่วมลำปลายมาศตรงทิศตะวันออกบ้านช่อระกา
ตำบลหนองปล่อง เป็นลำน้ำที่ให้ประโยชน์
แก่ราษฎรในอำเภอนางรอง ได้ขุดทำนบกั้นน้ำ
เอาไว้ใช้สอยแลทำนาทำสวนได้หลายตำบล
ในเวลานี้ทำนบกั้นในมณฑลนครราชสีมาประมาณ
๘๒๔ แห่ง

ศาสนาและการศึกษา

พนพลเมืองมณฑลนครราชสีมาว่าโดยส่วน
 มากยังอยู่ห่างจากการศึกษาแลธรรมวิชาอันคิ
 นยถพระพุทธศาสนาดีต่อกันมา มีวัด๔๑วัด
 ที่สำนักสงฆ์ ๔๔๘ แห่งไม่สู้จะผิงผาย มี
 พระสงฆ์ประมาณ ๘๐๓๓ รูป ยังมีการถือผ
 ถอลางมันคงสยเนืองมาอีกด้วย ว่าเป็นสิ่งท
 คักก็ลัทธิอาจบันทาลความทุกข์สุขช่วยไข้ให้
 บังเกิดขึ้นหรือหายได้ ทกวนตามหมบ้านใน
 ชนบทจึงมีศาลพระภูมิเรียกกันว่า ศาล เป็น
 โรงโกรงเกรงเล็กนิกเคียว บนศาลไม่มีรูป
 มีร่างอะไร นอกจากไม้ทำเป็นรูปคายนวาม
 เกะกะกับรูปโค กระบือบนอก ๒-๓ ตัว ยหนึ่ง

ก็ทำของไปขวงสรวงเส้นไหว ยังมีเจ้าทุ่ง เจ้าป่า
 เจ้าน้ำ เช่นพวกเทวียิงสัตว์ป่าเมื่อจะไปป่าใด
 ต้องบูชาเจ้าป่า ใช้หมากพลูสักคำหนึ่งเป็นการ
 เคารพบอกกล่าว แลสำรวจมกิริยาวาจาเรียก
 กันว่า “กรรม” ถ้าไม่กระทำถือกันว่าจะไม่
 พยัสต์วทของการหรือพยกยิงหาถูกไม่ เรียกว่า
 ผลบาหรือบานนคักกลสิทธิ ยังมีชาวหลวงเป็น
 ชาวฝรั่งเศสขนมาตั้งสอนศาสนาโรมันคาทอลิก
 อยู่ที่เมืองนครราชสีมา เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๓
 มาตั้งอยู่ที่ตำบลลำประแล้งขยายไปตั้งที่อำเภอ
 จันทกอีกแห่งหนึ่ง มีพวกเข้าวัดไม่มากคน
 ด้วยข้อสำคัญทั้งกล่าวมา มณฑลนครราชสีมา
 จึงยังต้องการพระสงฆ์ที่สามารถควรเป็นทเคารพ

เลือกได้แสดงธรรมชาติอันสูงส่งอันแท้จริงแลต้อง
 การการศึกษาให้เข้าจิตเต็กที่จะเป็นผู้ใหญ่ต่อไป
 ชั้นหลัง

การเล่น

มณฑลนครราชสีมาว่าโดยส่วนคนไทยนอก
 จากที่เคยปรากฏชื่อเสียงว่าเป็นแหล่งนักมวย
 แห่งหนึ่งในพระราชอาณาจักรแล้ว การเล่นซึ่ง
 นิยมกันในพื้นบ้านเมืองก็มีเล่นเพลงท้าวกรง
 เรียกว่าเพลงโคราช หญิงชายอย่างน้อยข้างละ
 ๒ คน ตั้งต้นว่ากันไปในทางเกี้ยวพาราสีหยาย
 บ้างไม่หยายบ้างแล้วแต่เจ้าของงาน ไม่ต้อง
 จีบเป็นรูปเรื่อง แต่ไม่ต้องมีพิณพาทย์ระนาดตะโพน
 ไม่ต้องตบแต่งเครื่องอย่างหนึ่งอย่างใด แต่

หญิงที่เล่นเพลงนิยมว่าต้องเป็นนางสาวหรือไม่
มีสาม แต่พอมีสามแล้วก็เลิกไม่เล่นต่อไป
แต่ฝ่ายข้างชายหาได้จำกัดไม่

ส่วนพวกลาวก็มีการเล่นเรียกตามภาษาพื้น
เมืองว่าหมอว่าเล่น คล้ายเพลงแต่ใช้ภาษาลาว
เล่นได้ตั้งแต่ข้างละ ๑ คนขึ้นไป มีคนเข้าแคน
คนหนึ่ง ความนิยมในเรื่องหญิงที่เป็นหมอว่า
ก็เป็นอย่างเดียวกันกับหญิงไทยที่เล่นเพลง

ส่วนพวกเขมรมีการเล่นเรียกว่า เขมร
เจียง วิถีเล่นและจำนวนคนก็คล้ายกันกับที่
กล่าวมา เป็นแต่ใช้ภาษาเขมรเล่นเป็นเรื่อง
มีโทนใบหนึ่งหรือ ๒ ใบกับกรับ (ใช้ชยับคล้าย
เสภา) ค่หนึ่ง บางแห่งก็มีชลุ่ยกับซออีก
อย่างละอันหนึ่ง

พวกชาวชนมมีการเล่นเรียกว่า กระแจะ วิธี
เล่นแลจำนวนคนก็คล้ายกัน แต่ใช้ภาษาของ
พวกชาวชน มบ (คล้ายยชวา) เป้าเสียงแหลม
กับโทนคหนึ่ง ฌ้องโยหนึ่ง

การส่งข่าวสาร

ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขใน มณฑลนคร
ราชสีมา มีอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา กับจังหวัด
บุรีรัมย์ แต่จังหวัดไชยภูมิยังหาไม่มีโทรเลข
ไม่ มีแต่ไปรษณีย์เกิน ๗ วันครั้งหนึ่ง กับ
อำเภอที่เป็นทางสาย โทรเลขผ่านไปมีเครื่อง
โทรศัพท์ส่งต่อไ้ คือ อำเภอโนนวิค อำเภอ
พิมาย อำเภอบัวใหญ่ อำเภอเหล่าน้ำตามปรกติ
จะผูกทางโทรศัพท์ติดต่อกันได้วันละ ๑ นาฬิกา

๓๓
คือตั้งแต่ ๖ ก.ท. ถึง ๗ ก.ท. อำเภอที่อยู่ริม
ทางรถไฟ คืออำเภอสงเนิน อำเภอจันทกจะ
ส่งโทรเลขตามสถานีที่มีเครื่องโทรเลขไว้อีก
ทางหนึ่ง

จากจังหวัดนครราชสีมาไปอุดร อุบล ร้อยเอ็จ
มีไปรษณีย์อากาศยานเดินทุก ๆ วันจันทร์

อากาศ
ฤดูกาลในมณฑลนครราชสีมาเทียบเคียงตามรายงานจดปรอทความร้อนและความชื้นของอากาศใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ดังต่อไปนี้

เดือน	ความร้อนของ อากาศที่ ฟาเรนไฮต์	การเปลี่ยนแปลง ของอากาศที่ ฟาเรนไฮต์	ความชื้นของ อากาศที่ ฟาเรนไฮต์	ความชื้นของ อากาศ เปอร์เซ็นต์
เมษายน	๘๖	๑๗	๗๘	๘๗.๓
พฤษภาคม	๘๘	๖	๘๒	๘๕
มิถุนายน	๘๖	๘	๗๘	๘๒
กรกฎาคม	๘๕	๑๓	๗๔	๗๙.๓
สิงหาคม	๘๖	๑๖	๗๐	๗๘
กันยายน	๘๙	๑๓	๗๖	๘๗.๓
ตุลาคม	๘๗	๑๓	๗๖	๘๓.๓
พฤศจิกายน	๘๔	๘	๗๖	๘๐
ธันวาคม	๘๔	๒๔	๖๐	๗๒
มกราคม	๘๗	๑๓	๗๖	๘๖.๓
กุมภาพันธ์	๘๖	๙	๗๗	๘๓.๓
มีนาคม	๘๗	๘	๗๙	๘๓

เปรียบเทียบกับอากาศกรุงเทพมหานคร ทั้งร้อนและหนาวจัดกว่ากรุงเทพ
มหานคร

เมืองนครราชสีมา

เมืองนครราชสีมาที่มีข้อมปราการปรากฏตาม
จากหมายเหตุเรื่องเที่ยวทางรถไฟว่าช่างฝรั่งเศส
ให้แบบอย่างสร้างเมืองในรัชกาลสมเด็จพระนา
รายณ์มหาราชยาวประมาณ ๑,๗๐๐ เมตร กว้าง
ประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร มีคูล้อมรอบ มีประตู
๕ ประตู ประตูด้านวันตกเรียกประตูชุมพล
ประตูด้านเหนือเรียกประตูพลแสน ประตูด้าน
ตะวันออกเรียกประตูพลล้าน ประตูด้านใต้เรียก
ประตูไชยณรงค์ แต่เดิมที่ว่าการแลบ้านเรือน
ข้าราชการอยู่ในกำแพงเมืองทั้งนั้น ภายหลัง
มาเมื่อตั้งกองทหารที่เมืองนครราชสีมาใน
รัชกาลที่ ๕ สร้างบริเวณโรงพยาบาลนอกกำแพง

เมืองที่ตำบลหนองบัวทางฝั่งใต้ ฝ่ายพลเรือน
ก็สร้างที่พักสำหรับข้าราชการพลเรือนนอก
กำแพงเมืองที่ริมหนองบัวทางฝั่งเหนือ พงศม
ทำสนามปืนเล็กเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ทำเลเมือง
นครราชสีมาคนจึงเป็น ๓ ตอน คือทำเลการ
ค้าขายอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตกต่อเชื่อมเข้า
ไปในเมือง สถานที่ทำการราชการอยู่ในเมือง ที่
อยู่ข้าราชการแลทหารบกอยู่นอกเมือง
ทางทิศใต้ ส่วนทางทิศตะวันออกนั้นข้างนอก
เมืองเป็นบึงใหญ่สำหรับขังน้ำเลี้ยงสัตว์พาหนะ
เรียกว่าห้วยทะเล ทั่วทั้งเมืองนครราชสีมา
ไม่มีแม่น้ำลำคลองเหมือนเมืองทางที่ผ่านกิน
คำ เช่นเมืองสระบุรีแลพระนครศรีอยุธยาเป็น

คั้น ได้อำศรียน้ำลำตะคองอันเป็นห้วยไหลมา
 แต่เขาใหญ่ที่เรียกว่าเขาน้ำพิตองพระยาไฟ
 ลำตะคองนี้ไหลผ่านเมืองนครจนทกเมืองโคราช
 เก่า (คืออำเภอรัตนทกและอำเภอสูงเนินเคียนวัน)
 มาจนเมืองนครราชสีมา แล้วเลยไปตกลำน้ำ
 มล แต่พินแผ่นดินตรงที่ตมเมืองนครราชสีมา
 มีเทือกเกลือกมาก พาให้น้ำในลำตะคองเค็ม
 ใช้บริโภคไม่ได้ แต่ก่อนมาจึงคิดทำทำนบเรียก
 ว่ากบแระกันลำตะคองข้างเหนือหน้าท่าขามชะม
 เฒ่า แล้วขุดเหมืองเรียกว่าลำปร ชักน้ำ
 ไปใช้ที่ตลาดโพธิ์กลางตลอดจนในเมืองนคร
 ราชสีมา สองข้างลำปรก็ทำเป็นสวนคันผลไม้
 ตลอดทาง แต่ลำน้ำปรไม่พอ ยังต้องทำขังที่ขัง

น้ำฝนไว้บริโภคเรียกว่าบุง คือบุงตลอดเป็นต้น
มีอยู่หลายแห่ง

เมืองนครราชสีมาในทำเนียบว่า เป็นชั้น
เมืองโท ต่อมาภายหลัง (เห็นจะเป็นเมืองใน
รัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร) ยกขึ้นเป็นชั้น
เมืองเอกเสมอกับเมืองพิษณุโลกแลเมืองนคร
ศรีธรรมราช เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมือง
สำคัญสำหรับการปกครองพระราชอาณาจักร
ทางคันทรันออก เหตุด้วยเป็นเมืองใหญ่อยู่ต้น
หนทางที่จะไปมาในระหว่างมณฑลในลุ่มแม่น้ำ
เจ้าพระยากับมณฑลทั้งหลายที่อยู่ทางลุ่มแม่น้ำ
โขงต้องเดินผ่านเขตรเมืองนครราชสีมา ช่อง
ทางสำหรับข้ามเขาเขื่อนคือช่องคองพระยากลาง

ทางไปเมืองไชยบาลกัถ์ ช้องตงพระยาไฟ
 ทางไปเมืองสระบุรีกัถ์ ช้องขุนน ช้องสระแก
 วาค และช่องตะโกอันเป็นทางไปแขวงเมือง
 ปราจีนบุรีกัถ์อยู่ในเขตเมืองนครราชสีมาทั้งนั้น
 เพราะฉะนั้นในการศึกสงครามทางมณฑลทิศ
 ตะวันออกกัถ์ ในการปกครองรักษาพระราช
 อาณาเขตทางนั้นกัถ์ จึงต้องเอาเมืองนคร
 ราชสีมาเป็นที่อำนวยการ ส่วนการค้าขายนั้น
 บรรดาสินค้าที่มาจากหัวเมืองทางตะวันออก และ
 สินค้าที่ส่งไปแต่กรุงเทพ ฯ เพื่อจำหน่ายทาง
 หัวเมืองเหล่านั้น ก็ต้องผ่านช่องทางที่กล่าวมา
 อาศรัยเมืองนครราชสีมาเป็นตลาดที่ซื้อขายแลกเปลี่ยน
 สินค้า เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่สำคัญ

ในการค้าขายด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุที่กล่าว
มานี้รถไฟหลวงสายแรกที่สร้างในประเทศนั้น จึง
ทำไปเมืองนครราชสีมาก่อนทางอื่น

ตำนานมณฑลนครราชสีมา

ท้องที่มณฑลนครราชสีมาเป็นที่สำคัญมา
แต่ครั้งเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ในประเทศนั้น แต่
พวกขอมอยู่ทางใต้ตั้งราชธานีณเมืองนครขอม
(ซึ่งไทยเราเรียกว่าเมืองนครหลวง) ขยาย
อาณาเขตรชนมาทางข้างเหนือเป็น ๒ ทาง ๆ ๑
ขยายอาณาเขตรชนมาทางแดนแผ่นดินต่ำ (คือ
มณฑลปราจีนบุรี) มาจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยา
ตั้งเมืองลพบุรีเป็นเมืองหลวงปกครองมณฑล
ละโว้มณฑล ๓ ตั้งเมืองสุโขทัยเป็นเมืองหลวง

ปกครองมณฑลสยามมณฑล ๑ ตั้งเมืองสี่เทพ
 (อยู่ในแขวงอำเภอวิเชียรจังหวัดเพชรบูรณ์)
 เป็นเมืองหลวง ปกครองหัวเมืองในลุ่มน้ำ
 ขาดักทางช้างเหินมณฑล ๑ ทางทขย
 อาณาเขตรัฐ ๑ นั้น พวกขอมเดินข้ามเขา
 เชื้อชนทางช่องซึ่งเรียกกันป็นว่าช่องเสม็ดมา
 ในท้องที่แผ่นดินซึ่งเป็นมณฑลขอม มณฑล
 นครราชสีมา มณฑลร้อยเอ็ด แลมณฑลอุดร
 ยึดกัน เข้าใจว่าตั้งเมืองหลวงในการปกครอง
 เป็น ๒ มณฑล คือมณฑลฝ่ายเหนือตั้งเมือง
 หลวงพระบางหนองหาร (คือที่เมืองสกลนครยัดกัน)
 แห่ง ๑ มณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลฝ่ายใต้
 ตั้งเมืองหลวงที่เมืองพิมายอยู่ริมลำน้ำมูลห่าง

เมืองนครราชสีมา บัดนี้ไปทางทิศตะวันออก
 ระยะทางประมาณ ๔๔ กิโลเมตรแห่ง ๓ เมือง
 พินายเห็นจะเป็นเมืองสำคัญของขอมยิ่งกว่าเมือง
 อื่นในที่แผ่นดินสูง เพราะบริเวณเมืองแลเทว
 สถานที่ขอมสร้างไว้เดิมเมืองพินายงดงามใหญ่โต
 กว่าที่อื่น ๆ หมด ยังมีบริเวณเมืองและ
 เทวสถานที่พวกขอมสร้างเป็นขนาดย่อมลงมา
 ปรากฏอยู่ทีอื่น ๆ อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่า
 เห็นจะสร้างตามที่ตั้งเมืองเก่าแลเมืองขึ้น จะ
 กล่าวแต่แห่งที่สำคัญในมณฑลนครราชสีมา
 บัดนี้ คือที่เมืองท่าโกสโฆพนมร้างในแขวง
 จังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ทางทิศใต้ห่างเมืองพินาย
 ไประยะทางประมาณ ๗๐ กิโลเมตรแห่งหนึ่ง

ที่ (วัดพนมวัน) ใกล้เมืองนครราชสีมาขึ้น
ทางทิศตะวันออกระยะทางประมาณ ๕ กิโลเมตร
แห่งหนึ่ง ในท้องที่อำเภอสูงเนินมีเมืองเรียก
กันว่าเมืองเก่า (อยู่ไม่ห่างทางรถไฟนัก)
ประมาณระยะทางห่างจากเมืองพิมายมาทางทิศ
ตะวันตกประมาณ ๘๐ กิโลเมตรแห่งหนึ่ง เมือง
อันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนินที่กล่าวมานี้มีขึ้น
๒ เมืองเรียกกันว่าเมืองเสมาร้าง (เห็นจะเป็น
เมืองตั้งก่อน) อยู่ทางฝั่งใต้ลำตะคองเมือง ๓
อีกเมืองหนึ่ง (เห็นจะสร้างภายหลัง) เรียก
กันว่าเมืองโคราชหรือเมืองเก่า (สันนิษฐานว่า
เดิมจะชื่อเมืองโคราชบุรีตามชื่อเมืองในอินเดีย
เช่นเดียวกับชื่อเมืองอโยธยา เมืองลพบุรี เมือง

เพชรบุรี แลเมืองราชบุรี) อยู่ทางฝั่งเหนือ
 ลำตะคองเมืองนี้เห็นเมืองโคราชเดิม พิจารณา
 ภูโดยแผนที่เห็นได้ว่าเป็นเมืองค่านั่งรักษาทางที่
 ลงมาแผ่นดินต่ำ ค่ายทางเดินทางช่องพระยาไฟ
 กับช่องพระยากลางไปรวมกันที่เมืองโคราชนั้น
 พวกขอมที่ตั้งอยู่ทางแผ่นดินสูงไปมาติดต่อกับ
 พวกขอมทางแผ่นดินต่ำ เดินทางช่องพระยา
 กลางแลพระยาไฟเป็นนิจทั้ง ๒ ทาง ยังมีเทว
 สถานพวกขอมสร้างไว้ที่ตำบลชัยจำปาในกอง
 พระยากลางปรากฏอยู่แห่งหนึ่ง ทางกองพระยา
 ไฟเมื่อสร้างวัดไฟก็ชุกพวยเทวรูปของขอมหลาย
 องค์ แต่เทวสถานเห็นจะสูญเสียหมดแล้ว
 จึงหาไม่พบ

เมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศนี้
 ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยเป็นราช
 ธานี พระเจ้ารามคำแหงมหาราชซึ่งเสวยราช
 เป็นรัชกาลที่ ๓ เมื่อราว พ.ศ. ๓๘๒๐ มีอาณาพ
 มาก แม้พระราชอาณาเขตรั้วกว้างขวาง ได้ทำ
 ศิลาจารึกบอกเขตรั้วแดนสยามประเทศในสมัยนั้น
 ไว้ว่าเขตรั้วแดนทางทิศใต้ตลอดแหลมมลายูทาง
 ทิศตะวันตกตลอดจนเมืองหงสาวดี ทางทิศเหนือ
 แต่เมืองแพร่เมืองน่านตลอดจนแม่น้ำโขง แต่
 ทางทิศตะวันออกยกเขตรั้วแดนทางตอนแผ่นดิน
 สิบเพียงตอนเหนือ (คือท้องที่มณฑลอุดรยกขึ้น)
 ว่าถึงเมืองเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่สุด ตาม
 ความในจารึกนั้นเห็นได้ว่าครั้งนั้น มณฑลนคร

ราชสีมา และมณฑลอุดรทางตอนแผ่นดินสูง
 กับทั้งแผ่นดินต่ำซึ่งติดต่อกันอยู่ทางตะวันออก
 ของปากน้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่เมืองลพบุรีโยธยา
 ไปจนมณฑลปราจีนแลมณฑลจันทบุรีนั้น ยัง
 เป็นอาณาเขตรวม สันนิษฐานว่าเมื่อราชวงศ์
 พระร่วงไต่เขตรแดนขอมมาจนถึงเท่าที่กล่าวใน
 จารึกนั้นแล้ว พระเจ้าแผ่นดินขอมเห็นจะยอม
 เป็นไมตรี ข้างพระเจ้ารามคำแหงจึงยอมให้
 หัวเมืองซึ่งไทยยังมีน้อยกว่าขอมมากนักคงเป็น
 อาณาเขตรกรุงขอมอยู่อย่างเดิม ต่อมาเมื่อราว
 พ.ศ. ๑๘๘๐ เศษ พระเจ้าอู่ทองมีกำลังมากจน
 ไปได้หัวเมืองขึ้นของขอมตอนอยู่ใกล้ปากน้ำเจ้า
 พระยา คือเมืองลพบุรีแลเมืองอโยธยาเป็นต้น

ตลอดจนมณฑลปราชินมาเป็นอาณาเขตรของ
เมืองอู่ทอง แล้วตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นนครขึ้น
เมื่อ พ.ศ. ๓๘๘๓ ในไม่ช้าพระเจ้าอู่ทองก็เกิดรบ
กับขอม เหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนั้น ใน
หนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวว่า เพราะขอม
“แปลพักตร์” สันนิษฐานว่าเดิมพระเจ้ากรุง
ขอมเห็นจะยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้พระเจ้า
อู่ทองโดยที่ ครั้นพระเจ้าอู่ทองตั้งเป็นนครเกิด
เป็นอริกับพระมหาธรรมราชาลิไทยซึ่งครองกรุง
สุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง พระ
บรมลัมพงค์เจ้ากรุงขอมซึ่งเสวยราชชนใหม่เห็น
เป็นที่ จึงคิดจะมาชิงเอาเขตรแดนคืน ทำนอง
ความจะเป็นเช่นนั้น สมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง

จึงให้กองทัพยกออกไปตีกรุงขอม ในสมัยนั้น
 กรุงขอมเสื่อมกำลังลงมากแล้ว กองทัพกรุง
 ศรีอยุธยาได้ไ้ราชธานีขอม จึงได้หัวเมือง
 ขอมทางแผ่นดินสูง คือมณฑลนครราชสีมา
 เป็นต้น ตลอดจนมณฑลจันทบุรีมาเป็นเมืองขึ้น
 ของไทยตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีคือทอง
 เป็นต้นมา แต่ในสมัยนั้นผลประโยชน์ทาง
 มณฑลนครราชสีมาเห็นจะยังเป็นขอมอยู่โดย
 มาก ทั้งกรุงขอม (คือกรุงกำแพงแสน) ก็ยังไม่
 ยอมอ่อนน้อมถวายคาบที่เกี่ยว ในรัชกาลต่อมา
 กองทัพไทยยังต้องยกออกไปตีกรุงกำแพงแสนอีก
 หลายครั้ง การที่ไทยปกครองหัวเมืองตอน
 แผ่นดินสูงในสมัยนั้น เห็นจะตั้งรักษาเพียง

เมืองโคราชเก่า (ที่ตำบลสงเนิน) เท่านั้น ใน
หนังสือพระราชพงษาวดารจึงไม่มีเรื่องราวกล่าว
ถึงเมืองนครราชสีมามาจนแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์มหาราช ในรัชกาลนั้นสร้างเมืองสำคัญ
ใกล้ชายแดนเป็นข้อมปราการสำหรับป้องกัน
พระราชอาณาเขตหลายเมือง คือเมืองนคร
ศรีธรรมราชเมือง ๓ เมืองพิศณุโลกเมือง ๓
เมืองเพชรบูรณ์เมือง ๓ ได้ยินว่าเมืองนครราชสีมา
ด้วยอีกเมือง ๓ ในครั้งนั้นให้ย้ายเมืองโคราช
จากเมืองเดิมซึ่งอยู่ชายดงไปสร้างเป็นข้อมปราการ
ขึ้นใหม่ในที่เมืองเกยวัน แขนามเมืองเดิม
ทั้งสองคือเมืองโคราชกับเมืองเสมา มาผูกเป็น

นามเมืองใหม่ว่าเมืองนครราชสีมา แต่คน
 ทั้งหลายยังเรียกนามตามเคย จึงคงเรียกกัน
 ว่าเมืองโคราชจนทุกวันนี้ มีคำกล่าวกันมา
 แแต่ก่อน อ้างถึงเรื่องในพงษาวดารเหนือว่า
 ชุนสิงห์พาสคร ซึ่งพระเจ้าโคตมกรุงอินทปัต
 แต่งให้ไปค้าขายไต่หน้จราชสีห์คอนขามาทงน
 เมืองจขอว่าเมืองคอนราชสีห์มาตงน เป็น
 เรืองในคำรดาเคียวกยทว่าเมืองสพรรณขรเคิมขอ
 เมืองสองพนขร เพราะมีราชขรพารตามเสด็จ
 พระเจ้าแผ่นดินออกขวช ๒,๐๐๐ คน แลว่าคำขล
 สามเสนในกรงเทพ ๑ น เคิมขอว่าคำขล
 สามแสนเพราะคน ๓๐๐,๐๐๐ มีอาจะลากพระ
 พทธรูปทจมนำขนไค ล้วนไม่มีมุลทงสน

เมืองนครราชสีมาเมืองขึ้นในทำเนียบครั้ง
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ๕ เมือง คือเมือง
นครจำปาศักดิ์อยู่ทางทิศตะวันตกเมือง ๑ เมือง
ไชยภูมิอยู่ทางทิศเหนือเมือง ๑ เมืองพิมาย
อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเมือง ๑ เมือง
บุรีรัมย์อยู่ทางทิศตะวันออกเมือง ๑ เมืองนางรอง
อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้เมือง ๑ ต่อมา (จะ
เป็นในครั้งไหนยังไม่ปรากฏชัด) ตั้งเมืองขึ้น
เพิ่มเติมอีก ๘ เมือง คือทางทิศเหนือตั้งเมือง
บ้านหนองหวัง ๑ เมืองจตุรัส ๑ เมืองเกษัตร์
สมบูรณ์ ๑ เมืองภูเขียว ๑ เมืองชนบท ๑
รวม ๕ เมือง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตั้ง
เมืองพทไธสง ๑ ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ตั้ง

เมืองประโคนชัย ๑ เมืองรัตนบุรี ๑ ทาง
ทิศใต้ตั้งเมืองปักธงชัย ๑ เมืองนครราชสีมา
จึงมีเมืองขึ้นรวมเป็น ๑๔ เมืองด้วยกัน เมื่อ
สร้างเมืองใหม่ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น
ทรงเลือกสรรข้าราชการที่เป็นคนสำคัญออกไป
ครอง ส่วนเมืองอื่นๆปรากฏนามไม่ปรากฏ
แต่ว่าโปรดฯ ให้พระยายมราช (สังข์) ไป
ครองเมืองนครราชสีมา ให้พระยารามโกสไป
ครองเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นสมเด็จพระ
นารายณ์สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๓ พระเพทราชา
จึงได้ราชสมบัติ พระยายมราชและพระยาราม
โกสไม่ยอมเป็นข้าพระเพทราชา ต่างตั้งแข็ง
เมืองนครราชสีมาและเมืองนครศรีธรรมราชขึ้น

ด้วยกัน กองทัพกรุงศรีอยุธยาจึงยกขึ้นไปทาง
 ดงพระยาไฟเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในหนังสือ
 พระราชพงษาวดาร พระยายมราชต่อสู้รักษา
 เมืองนครราชสีมาอยู่ได้พักหนึ่ง แต่สิ้นกำลัง
 ต้องหนีไปอยู่กับพระยารามเดโช ณ เมืองนครศรี
 ธรรมราช ครั้นกองทัพกรุงฯ ลงไปตีเมือง
 นครศรีธรรมราช พระยายมราชออกต่อสู้ใน
 ทัพตายในทัพรบ แต่พระยารามเดโชนั้นหนีไปได้
 เมื่อกองทัพกรุงฯ ตีเมืองนครราชสีมาได้ใน
 ครั้งพระยายมราช (สังข์) ตั้งแข็งเมืองอยู่นั้น
 คงกวาดต้อนผู้คนแลเก็บเอาเครื่องศาสตราวุธซึ่ง
 สำหรับรักษาเมืองมาเสียโดยมาก โดยหวังจะ
 มีให้ผู้คิดทรยศได้ฉีก ต่อมาในรัชกาลนั้นเอง

มีลาวชาวหัวเมืองตวันออกคนหนึ่งชื่อยุญกว้าง
 ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษกล้าเข้ามาถึงเมืองนครราช
 สีมากับพรรคพวกเพียง ๒๘ คน มาพักอยู่ที่ศาลา
 แห่งหนึ่งข้างนอกเมือง แล้วให้หาพระยานคร
 ราชสีมากับคนใหม่ออกไป พระยานครราชสีมา
 ชี้ข้างออกไป (เค็มเห็นจะตั้งใจออกไปจับ) ครั้น
 ถูกอ้ายยุญกว้างชี้ พระยานครราชสีมากลับครัน
 คร้าม (คงเป็นเพราะพวกไพร่พากันเชื่อวิชา
 อ้ายยุญกว้างหมด) เห็นหน้าไม่พินต้องยอมเข้า
 เป็นพรรคพวกอ้ายยุญกว้าง แล้วลงให้ยก
 ลงมาตั้งช่องสนมผู้คนที่เมืองลพบุรี พระยานคร
 ราชสีมาเป็นไส้ศึกอยู่จนกองทัพกรุง ฯ ๑ ยกขึ้น
 ไปถึงจึงจับตัวอ้ายยุญกว้างกับพรรคพวกได้ เห็น

จะเป็นเพราะที่เกิดเหตุคราวนี้ประกอบกับการ
 ในกรุง ฯ เป็นปรกติสิ้นสิ้นหนามแล้ว จึง
 กลับตั้งกำลังทหารขึ้นที่เมืองนครราชสีมาตั้งแต่
 ก่อน ต่อมาปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร
 ว่าเจ้าเมืองหลวงพระบาง ยก กองทัพมาตีเมือง
 เวียงจันทร์ ฯ ขอให้กรุงศรีอยุธยาช่วย จึงโปรด
 ให้พระยาสุรสีห์เป็นนายทัพหน้า ให้พระยานคร
 ราชสีมา (ซึ่งเข้าใจว่าคงใหม่อีกคนหนึ่ง) เป็น
 แม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปช่วยเมืองเวียงจันทร์ กอง
 ทัพยกขึ้นไปถึงพวกเมืองหลวงพระบางก็ยำเกรง
 เลิกทัพยกกลับไปหาต้องรบพุ่งไม่ แต่ขึ้นไปก็
 ไม่ปรากฏเรื่องเมืองนครราชสีมาในหนังสือ
 พระราชพงษาวดาร จนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ

พระที่นั่งสุริยาภรณ์มรินทร์ เมื่อครั้งพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาหลัง ปรากฏว่าเกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมาลงมารักษากรุง ฯ เติมนำตั้งค่ายอยู่ที่วัดพระเจดีย์แดงข้างใต้พระเนียบ แล้วให้พระยารัตนาธิเบศร์คุมลงมารักษาเมืองธนบุรี ครั้นกองทัพพม่ายกมาจากเมืองสมทสงคราม เมื่อเดือน ๑๐ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘ พระยารัตนาธิเบศร์หนีกลับไปกรุง ฯ พวกกองทัพเมืองนครราชสีมาเห็นนายทัพไม่ต่อสู้เข้าศึกก็พากันยกกลับไปบ้านเมืองหาไคร่พุงกับพม่าไม่ต่อมาเมื่อพม่ากำลังตั้งล้อมพระนครศรีอยุธยา ในบรช พ.ศ. ๒๓๐๘ มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาอีกตอนหนึ่ง เหตุด้วยกรมหมื่นเทพพิพิธ

พยาธอ ซึ่งเป็นโทษต้องเนรเทศไปอยู่ณเมือง
 จันทบุรี ชักชวนพวกชาวเมืองชายทะเลทางตะวันออก
 ออกยกเป็นกองทัพมาหวังจะ มารบ พม่าแก่กรุง
 ศรีอยุธยา กรมหมื่นเทพพิพิธมาถึงเมืองปราจีน
 บุรีให้กองทัพหน้ามาตั้งที่ปากน้ำโยทะกาแขวง
 จังหวัดนครนายก พม่ายกไปตั้งกองทัพหน้าแตก
 กรมหมื่นเทพพิพิธเห็นจะสู้พม่าไม่ได้ก็เลยขึ้นไป
 ทางแขวงเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่ค่าย
 โคกพระยา พระพิบูลย์สงครามผู้ว่าราชการ
 เมืองนครนายกกับหลวงนรินทร์ (ซึ่งได้เข้าเป็น
 พวกกรมหมื่นเทพพิพิธ) ไปตั้งอยู่ที่เมืองนคร
 จันทบุรีอีกพวกหนึ่ง กรมหมื่นเทพพิพิธก็จะ
 ชักชวนพระยานครราชสีมาให้เกณฑ์กองทัพลง

มารบพม่า แต่พระยานครราชสีมาคนนั้นเป็น
 ขวัญอยู่กับพระพิบูลย์สงครามผู้ว่าราชการเมือง
 นครนายก แต่งคนร้ายให้มาลอบฆ่าพระพิบูลย์
 สงครามกับหลวงนรินทร์เสียบ กรมหมื่นเทพ
 พิพิธจึงให้ไปลอบฆ่าพระยานครราชสีมาเสียข้าง
 แล้วเข้าไปตั้งอยู่ในเมืองนครราชสีมา ขณะนั้น
 หลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาหนีไปยังเมือง
 พินาย ไปเกณฑ์คนยกเป็นกองทัพมาจับ
 กรมหมื่นเทพพิพิธได้ระให้ปลงพระชนม์เสีย แต่
 พระพิมายไม่เห็นชอบด้วย ขอเอากรมหมื่น
 เทพพิพิธไปคุมไว้ที่เมืองพินาย ครั้นทรงคร
 อยธยาเสียแก่พม่าข้าศึกสิ้นพระราชวงศ์ที่จะ
 ครองพระราชอาณาจักร พระพิมายจึงยก

กรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่อยู่ณเมืองพิมาย
จึงได้มีนามปรากฏว่าเจ้าพิมายมโหฬาร
ตลอดกมลทนต์นครราชสีมา ทั้งเป็นอิสระอยู่ก
หนึ่ง ในเวลาย่านเมืองเปนกลางลือเลื่องครวเลี่ย
กรุงศรีอยุธยา นั้น ที่ในบริเวณปรางเมืองพิมาย
มีวัดอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือวัดหนึ่ง แขน
อย่าง สร้าง พระอุโบสถ เป็นฝีมือช่างกรุงศรี
อยุธยา เข้าใจว่าเห็นจะเป็นของสร้างครั้งเจ้า
พิมายยังปรากฏอยู่อย่างหนึ่ง กษัตริย์ออกปราง
ใหญ่มีรอยก่ออิฐไว้แทนศิลาที่ชำรุดไป ก็เห็น
จะเป็นของก่อสร้างเจ้าพิมายอีกอย่างหนึ่ง

ในสมัยใกล้กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า
ซากึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ นั้น ประเทศที่ต่อแดนไทย

ทางทิศตะวันออกก็กำลังยุ่งเหยิง กรุงศรีสัตนา
 คนหดยังเป็นอิสระอยู่ แต่เกิดรบพุ่งชิงราช
 สมบัติกันที่เมืองเวียงจันทน์ ส่วนกรุงคำพัว
 เป็นประเทศชนกรุงศรีอยุธยาที่เกกชิงราชสมบัติ
 กันเอง เป็นเวลาทั้งสองประเทศ เพราะฉะนั้น
 การปกครองบ้านเมืองทางตอนแผ่นดินสูงอำนาจ
 เจ้าเมืองเวียงจันทน์มีอยู่เพียงตอนเหนือ (คือ
 ที่เป็นมณฑลอุดรกับกัน) เจ้าเมืองจำปาศักดิ์
 ก็ปกครองเพียงหัวเมืองที่อยู่ใกล้แม่น้ำโขงข้าง
 ตอนใต้ กรมหมื่นเทพพิพิธซึ่งเป็นเจ้าพิมาย
 ก็มีอำนาจอยู่เพียงในเขตมณฑลนครราชสีมา
 ท้องนอกจากทุกกล่าว คือบรรดาเมืองที่อยู่ใน
 มณฑลร้อยเอ็ดแลมณฑลอุบลรัตนต่างอยู่โดย

ลำพัง ข้างตอนเหนือพลเมืองเป็นไทย (ซึ่งเรา
เรียกกันว่าลาวพุงขาว) โดยมาก ข้างตอนใต้
ที่ต่อแดนกรุงเก่าพม่า คือเมืองสุรินทร์ เมือง
สังขะ เมืองขุขันธ์ ๓ เมืองนั้นพลเมืองเป็นขอม
เป็นพน เราเรียกกันว่าเขมรป่าดงดงนี้

เมื่อเจ้าตากมีไชยได้พม่าไปจากพระนครศรี
อยุธยา แล้วมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี
ยังมีผู้ตั้งเป็นใหญ่อยู่ในประเทศนั้นอีก ๔ ก๊ก คือ
ทางเหนือเจ้าพระฝางก๊ก ๑ เจ้าพระยาพิศณุโลก
ก๊ก ๑ ทางตะวันออกเจ้าพิมายก๊ก ๑ ทางใต้
เจ้านครศรีธรรมราชก๊ก ๑ ต่างไม่ยอมอ่อนน้อม
ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จึงยกกองทัพไปตีเมือง
พิศณุโลกเมื่อฤดูนาบข้าว พ.ศ. ๒๓๓๑ แต่ไป

ถกอวิชาศีกคองลาทพกลบมา พอดังระก
 แล้งในชวคนนกกยกกองทพชนไปค้เมืองนคร
 ราชสีมา กองทพกรงธนบริทยกไปครังนแยก
 เป็น ๒ ทพกองทพทพระเจากรงธนบริเสด็จคมไป
 เอง ยกชนไปทางทงพระยาไฟ เข้าค้ทางค่าน
 ควันตกทาง ๑ ให้พระบาทสมเด็จ ฯ พระพท
 ยอดฟ้าฟ้าโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระ
 ราชวรินทร์ กษัตริย์มพระราชวงษ์บรมมหาสุริย
 นาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระมหามนตรี
 คมกองทพชนไปทางช่องเรือแตก (เข้าใจว่า
 ช่องสระแกราด) เข้าค้ทางค่านใต้ทาง ๑ ฝ่าย
 เจ้าพิมายให้เจ้าพระยาศรีสวัสดิ์สำเร็จราชการ
 แผ่นดิน (คือพระพิมายที่เป็นผู้ยกชนเป็นใหญ่)

นั้น) เป็นแม่ทัพใหญ่ ให้มีย่าปลัดทัพพม่า
 ทูลพระเจ้าย้ายไปจากพระนครศรีอยุธยา
 เป็นที่ปฤกษา คุมกองทัพนครราชสีมา
 ครั้นกำลังรบของเจ้าพิมายเห็นจะน้อย ไม่
 พอรักษาป้อมปราการเอาเมืองนครราชสีมาเป็น
 ที่มั่น จึงปรากฏว่ากองทัพเจ้าพระยาศรีสุรยวงศ์
 มาตั้งค่ายสกัดทางอยู่ที่ด่านจอหอข้างเหนือเมือง
 นครราชสีมาแห่งหนึ่ง แล้วให้บุตรซึ่งเป็น
 พระยารวงศ์วิเศษคุมกองทัพนครราชสีมา
 ทางอยู่ที่ด่านกะโทก^(๑) ข้างใต้เมืองนครราชสีมา
 อีกแห่ง ๑ กองทัพพระเจ้าย้ายไปตั้งค่าย
 ด่านจอหอจับเจ้าพระยาศรีสุรยวงศ์ได้ กองทัพ

(๑) ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าด่านขุนทด ๆ
 ตามแผนที่มิได้อยู่ในทางทัพ

พระมหามนตร์พระราชวรินทร์ก็ค้าย่านกะโทก
 แดก พระยารวงศ์ราชหนีไปทางเมืองเขมร
 คำ กองทัพพระมหามนตร์กับพระราชวรินทร์
 ตามไปตีไคเมืองเสียมราชอีกเมือง ๑ เจ้าพิมาย
 รู้ว่ากองทัพเสียทีก็หลบหนีหมายจะไปอาศัย
 เมืองเวียงจันทน์ แต่ชนชั้นกรรมการเมืองนคร
 ราชสีมามาจับมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ จึง
 ทรงตั้งให้ชนชั้นเป็นพระยานครราชสีมา แต่
 นั้นก็ได้เมืองนครราชสีมามาเป็นเมืองชั้นกร
 ธนบุรี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรียังต้องทำสงคราม
 ปลายปรามพวกที่ต่งเป็นอิสระก๊กอื่น เมื่อปลาย
 ปรามได้หมกแล้วยังต้องรบกับพม่าต่อมาอีก
 หลายปี จึงมีได้จัดวางการปกครองเมืองนคร

ราชสีมาให้เป็นเชื่อนชนมมั่นคง เพราะเหตุนี้
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘ เวลาใกล้กรุงธน ฯ ก็ครวญ
 กับพม่าคราวระแชาห่วนก็มาตีหัวเมืองเหนือ
 พระยาเจ้าเมืองนางรอง อันเป็นเมืองชนของ
 เมืองนครราชสีมา ไม่ชอบกับพระยานครราชสีมา
 มาแต่เดิม เห็นได้ทั้งเอาเมืองไปขอขึ้น
 ต่อเจ้าโอซึ่งครองเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นอิสระ
 อยู่ในสมัยนั้น ฝ่ายเจ้าโอคิดว่าไทยคงแพ้พม่า
 ก็รีบไว้ พระยานางรองก็ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้น
 ต่อเมืองนครราชสีมา ครั้นพม่าล่าทัพกลับไป
 แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้พระยาทสมเต็จ ฯ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมือยังดำรงพระยศ

เป็นเจ้าพระยาจักรีเสด็จไปปราบปรามเมื่อ พ.ศ.

๒๓๓๘ เจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปยังเมืองนคร

ราชสีมาแล้วให้กองหน้าไปจับได้ตัวพระยานางรอง

มาชำระไต่ความว่าเจ้าเมืองจำปาศักดิ์กำลัง

เตรียมกองทัพ จึงบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี

จะขอไปตีเมืองจำปาศักดิ์ต่อไป พระเจ้ากรุง

ธนบุรีจึงให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาสุรเสวกยกกองทัพ

หนุนขึ้นไปอีกทัพหนึ่ง เจ้าพระยาทั้ง ๒ ยก

กองทัพไปตีได้เมืองนครจำปาศักดิ์แลหัวเมือง

ทางปากแม่น้ำโขงฝั่งโน้นจนถึงเมืองอัตตะปือ ได้

หัวเมืองทางริมแม่น้ำโขงข้างใต้ตลอดจนต่อแดน

กรุงกัมพูชาซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นกรุงธนบุรีอยู่

แล้ว แล้วให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรบ้าง
 ก็ยอมสวามิภักดิ์ขึ้นต่อไทยทั้ง ๓ เมือง ในครั้งนั้น
 ราชอาณาจักรกรุงธนบุรีขยายตัวออกไปตลอด
 แผ่นดินสูงในตอนข้างฝ่ายใต้เมืองนครราชสีมา
 ใต้ปกครองบังคับบัญชาเหล่าหัวเมืองที่ใต้ใหม่
 เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองสำคัญยิ่งกว่า
 แต่ก่อน แต่ในชั้นนี้หัวเมืองทางข้างฝ่ายเหนือ
 เมืองนครราชสีมายังคงเป็นอาณาเขตของกรุง
 ศรีสัตนาคนหุตอยู่ ด้วยพระเจ้าบุญสารเจ้ากรุง
 ศรีสัตนาคนหุตได้ทำทางไมตรีกับพระเจ้ากรุง
 ธนบุรีไว้แต่ก่อน ครั้นเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๓
 เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรี
 สัตนาคนหุต ด้วยเหตุเรื่องพระวอเสนาบดีเมือง

เวียงจันทน์คน ๓ เติมเกศวิกัยพระเจ้าบุญสาร
 จึงอพยพสมัคพรรคพวกลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่
 ตำบลคอนมกแดงใกล้ลำน้ำมูล (ไม่ห่างจาก
 ทิศเมืองชลราชธานีเขยว่นัก) ซึ่งในสมัยนั้น
 กรุงศรีสัตนาคนหุตมิได้ปกครองลงมาถึง ครั้น
 เมื่อเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตั้งเมือง
 นครจำปาศักดิ์ พระวอเข้ามาสามิภักดิ์ขอขึ้น
 ต่อกรุงธน ๗ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งให้
 พระวอปกครองท้องที่ ๆ อยู่นั้นขึ้นต่อเมืองนคร
 ราชสีมา พระเจ้าบุญสารได้ทูลว่าพระวอมา
 สามิภักดิ์ต่อกรุงธนบุรีก็โกรธ ให้พระยาสุโก
 คุมกำลังลงมาจับพระวอนำเสีย พระเจ้ากรุง

๑๑
 ๑๒
 ๑๓
 ๑๔
 ๑๕
 ๑๖
 ๑๗
 ๑๘
 ๑๙
 ๒๐
 ๒๑
 ๒๒
 ๒๓
 ๒๔
 ๒๕
 ๒๖
 ๒๗
 ๒๘
 ๒๙
 ๓๐
 ๓๑
 ๓๒
 ๓๓
 ๓๔
 ๓๕
 ๓๖
 ๓๗
 ๓๘
 ๓๙
 ๔๐
 ๔๑
 ๔๒
 ๔๓
 ๔๔
 ๔๕
 ๔๖
 ๔๗
 ๔๘
 ๔๙
 ๕๐
 ๕๑
 ๕๒
 ๕๓
 ๕๔
 ๕๕
 ๕๖
 ๕๗
 ๕๘
 ๕๙
 ๖๐
 ๖๑
 ๖๒
 ๖๓
 ๖๔
 ๖๕
 ๖๖
 ๖๗
 ๖๘
 ๖๙
 ๗๐
 ๗๑
 ๗๒
 ๗๓
 ๗๔
 ๗๕
 ๗๖
 ๗๗
 ๗๘
 ๗๙
 ๘๐
 ๘๑
 ๘๒
 ๘๓
 ๘๔
 ๘๕
 ๘๖
 ๘๗
 ๘๘
 ๘๙
 ๙๐
 ๙๑
 ๙๒
 ๙๓
 ๙๔
 ๙๕
 ๙๖
 ๙๗
 ๙๘
 ๙๙
 ๑๐๐

๕๒
 เขตทั้งหมด เมืองหลวงพระบางก็มาสามีกัก
 ขอมเป็นเมืองชนแดนนั้นมา

๕๓
 มาครั้งสมัยเมืองกรุงรัตนโกสินทร์เป็น
 ราชธานี ในรัชกาลที่ ๑ ทรงจัดการปกครอง
 หัวเมืองทางแผ่นดินสูงตอนริมแม่น้ำโขงเป็น
 ประเทศราช ๓ เมือง คือเมืองเวียงจันทน์ ๑
 เมืองนครพนม ๑ เมืองนครจำปาศักดิ์ ๑ ให้
 เมืองนครราชสีมาปกครองเมืองเขมรบางแล
 หัวเมืองคอนอันมิได้ขึ้นต่อประเทศราชทั้ง ๓ นั้น
 และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราชเหล่านั้น
 ด้วย เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอก
 ในตอนนั้น จึงปรากฏว่าผู้สำเร็จราชการเมือง
 มัยศเป็นเจ้าพระยา อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น

เกิดช้างเผือกพังคล่องไต่ในแขวงเมืองเวียง
 ขึ้นเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ๒ ช้าง
 ขึ้นระวางเป็นพระอินทโศยราช้าง ๓ พระเทพ
 กุญชรช้าง ๓ เสด็จผูกช้างเผือกเมือส่งเข้า
 มาถึงเมืองนครราชสีมา ยังรักษาไว้ปรากฏ
 อยู่ข้างนอกเมืองทางบ้านเหนือจนบัดนี้
 ในตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เมือเจ้านครเวียง
 จันทน์อินทวงศ์ถึงพิราลัย ทรงตั้งเจ้านางคันทน์
 ชายขึ้นเป็นเจ้านครเวียงจันทน์ เจ้านางคันทน์
 เรียกกันเป็นสามัญว่า เจ้าอน เป็นบุตรของ
 พระเจ้าบุญสารคน ๓ เมื่อยังเป็นตำแหน่งอุปราช
 เจ้าอนได้คุมกองทัพเมืองเวียงจันทน์ไปช่วยรบ
 พม่าที่เมืองเชียงใหม่มัครั้ง ๓ แลที่เมืองเชียง

แล่นอีกครั้ง ๑ จึงเป็นผู้มีความชอบมาแต่ก่อน
 พอเจ้าอนุไทครองเมืองเวียงจันทน์ไม่ช้าก็สิ้น
 รัชกาลที่ ๑ มีเนื้อความกล่าวกันมาว่า เมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๒ นั้นเจ้าอนุแสดงสามภักดี
 ต่อราชการมากหมั่นลงมาเฝ้า ฯ แลเวลามา
 อยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น ถ้ามีราชการอินไคก็รีบ
 ทำโดยแข็งแรง จึงเป็นผู้ที่สนิทชิดชอบพระราช
 อภัยาศรัย อยู่มาถึงขบเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๒ มี
 ข้าคน ๑ ชื่ออ้ายสาเกยกโง้ง ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ
 ชนทเมืองสาละวันทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวบรวม
 สมัคพรรคพวกไพร่หลายพันยกเป็นกองทัพ
 มาตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์
 (หมาน้อย) สู้ไม่ได้ต้องทิ้งเมืองหนีมา จึงมี

ท้องตราสั่งให้เจ้าพระยานครราชสีมายกกองทัพ
 ออกไปปราบปราม แลสั่งให้เจ้าอนัแต่งกองทัพ
 เมืองเวียงจันทน์ลงมาช่วยปราบปรามด้วยอีก
 ทาง ๑ เจ้าอนัให้เจ้าราชบุตร (โย) ซึ่งเป็นบุตร
 คมกองทัพลงมาตามท้องตรา กองทัพเมือง
 เวียงจันทน์ไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ก่อนกอง
 ทัพเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าราชบุตรบรรยชนะ
 พวกราชบุตร จักร์ได้ตัวอ้ายสาเกียดโง้งกับพรรคพวก
 เป็นอันมาก ส่งเข้ามาถวายยังกรุงเทพ ฯ เมื่อ
 เสร็จการปราบปรามครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริห์ว่า
 พวกเจ้านายเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอจะให้
 ไปครองเมืองอื่กกคงรักษาเมืองไว้ไม่ได้ และ

ครั้งนั้นเจ้าอนุกราบทูลขอให้เจ้าราชบุตร (โย้)
 เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์รับจะช่วยเหลือแลมิให้
 เกิดเหตุร้ายได้อีก จึงทรงพระกรุณาโปรด
 ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์
 ด้วยทรงไว้วางพระราชหฤทัยในเจ้าอนุ ๆ จึงได้
 มีอำนาจตลอดลำแม่น้ำโขง ลงมาจนถึงฝายใต้
 พงศาวดารที่ ๓ เจ้าอนุทูลขอพวกครัวลาวที่
 เมืองสระบุรีไม่ได้ตั้งประสงค์เป็นขอบเขต
 เจ้าอนุยกกองทัพลงมาตั้งอยู่ที่เมืองนครราชสีมา
 ครั้งนั้นสั่งให้กวาดต้อนกรมการแลพวกพลเมือง
 ชายหญิงเป็นเชลยจะเอาไปเมืองเวียงจันทน์ทั้ง
 สิ้น คุณหญิงไม่ภรรยาพระยาปลัดก็ถูกกวาด
 ต้อนไปกับพวกครัวด้วย คุณหญิงไม่นั้นเป็นหญิง

ที่กล้าหาญแลมีความสามารถ จึงคิดขยายกับ
 พวกกรรมการแลชาวเมืองนครราชสีมาที่ถูกจับ
 ไปด้วยกัน แกล้งทำกลัวเกรงประจบพวกเมือง
 เวียงจันทน์ที่คุมตัวออกไปให้ตายใจ แล้วทำ
 เป็นขวยเจิบให้คนอื่นไปซ้ำๆ ค่อยรวบรวมพวก
 ครวญเห็นว่ากำลังมากด้วยกันแล้ว พอลงที่
 ค่ายล่งสำโรงพักค้างคืนอยู่ที่นี่ เวลาตกพวก
 ครวญก็พร้อมกันฆ่าพวกชาวเวียงจันทน์ที่ควบคุม
 ไปตายเกือบหมด เก็บเอาเครื่องสาตราวุธไว้
 สำหรับตัว แล้วหาที่ไชยภูมิตั้งค่ายมั่นอยู่ณ
 ค่ายล่นั้น เจ้าอนุวงศ์ความให้เจ้าสุทธีสารคุมกำลัง
 ไปปราบพวกครวญ พวกครวญก็ติดกันเป็นกระบวน
 ทพ กรรมการผู้ใหญ่คุมพลผู้ชาย ทั่วคุณหญิง

ไม่คุ้มพลผู้หญิงยกออกตีกองทัพพวกชาวเวียง
 จันทน์แตกยับเยิน พอเจ้าอนุได้ข่าวว่าเจ้า
 ราชวงศ์ลงมาทำการไม่สมประสงค์ และที่
 กรุงเทพ ฯ เตรียมกองทัพพระยกไป เจ้าอนุ
 ก็รีบล่าทัพกลับไปเมืองเวียงจันทน์หาได้พวกครัว
 เมืองนครราชสีมาไม่ โดยความชอบครั้ง
 เมื่อเสร็จการสงครามแล้วพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตั้งคุณหญิงโมเป็น
 ท้าวสรณารี เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งคุณหญิงจันทรยา
 พระยาดลางเป็นท้าวเทพสตรี โดยความชอบ
 ครั้งต่อสู้พม่ารักษาเมืองดลางไว้ได้แต่ก่อนนั้น
 เมื่อปราบขบถเวียงจันทน์ราบคาบแล้ว พระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิก
 ประเทศราชเวียงจันทน์ แล้วแย่งเขตรแดน
 จักตั้งเป็นหัวเมืองน้อยใหญ่อย่างหัวเมืองชั้นใน
 ขุนหลายเมือง หัวเมืองทางแผ่นดินสงฆ์ที่มีอยู่
 ในบัดนี้ เช่นเมืองขบถแลเมืองร้อยเอ็ดเมือง
 หนองคายเป็นต้น เป็นเมืองทั้งครั้งรัชกาลที่ ๓
 โดยมาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น เมื่อทำ
 สงครามกับญวนก็ได้ ทัพเมืองนครราชสีมาเป็น
 กำลังสำคัญของราชการที่พลออกมาทุกคราว
 ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเวลาการค้าขายเจริญด้วย
 โปรด ๑ อนุญาตให้ไพร่บ้านพลเมืองค้าขาย
 กับนา ๆ ประเทศได้โดยสะดวก การค้าขาย
 ที่เมืองนครราชสีมาตั้งขึ้นเจริญมาแต่บัดนั้นด้วย

เพราะมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้งร้านสินค้าทาง
 หัวเมืองตะวันออก คือหนึ่งเขานองาแลใหม่
 เป็นต้น ส่งลงมาจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ แลรับ
 สินค้าต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ ไปจำหน่ายทาง
 หัวเมืองตะวันออก เพราะเมืองนครราชสีมา
 มีความเจริญขึ้นในสมัยนั้น เมื่อรัฐบาลปรารถนา
 ว่าควรจะมีราชธานีไว้ให้ทางทะเลอีกสักแห่ง ๑
 เมืองนครราชสีมาจึงเป็นที่เลือกด้วย ได้โปรดฯ
 ให้พระยาทศมเต็ฯพระบันเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น
 ไปทรงตรวจตราพร้อมกันกับสมเด็จพระยาบรม
 มหาศรีสวัสดิวงศ์ เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาทศม
 พระกลาโหม แต่ไปทรงเห็นความขัดข้องด้วย
 ทางไปมากับกรุงเทพ ฯ ยังกั้นตารันอีก

ประการหนึ่งว่าที่เมืองนครราชสีมาอยู่ข้างจะ
 อุดคึกน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 อยู่หัวจึงทรงสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรี หมาย
 จะเอาเป็นราชธานีในเวลาต้องการอย่างครั้ง
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อพวกโจรชื่อย้ายไชยศรี
 แคนเมืองหนองคายครั้งบจอ พ.ศ. ๒๔๓๗ ก็
 แลในการปราบโจรชื่อย้ายไชยศรี ๒๔๓๗
 ได้ใช้กำลังเมืองนครราชสีมาเป็นสำคัญในการ
 ทัพทุกคราว แต่ในส่วนวิธีการปกครองเมือง
 นครราชสีมาเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเมื่อรัตน
 โกสินทรศก ๓๓๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เป็นต้นมา
 ในชั้นนี้โปรดฯ ให้รวมหัวเมืองทางแผ่นดินสูง

จักเป็น ๓ มณฑล ทอนเหนือเรียกว่ามณฑล
ลาวพวน เอาเมืองหนองคายเป็นที่ว่าการ
มณฑล ๑ ทอนใต้เรียกว่ามณฑลลาวกาว
เอาเมืองนครจำปาศักดิ์เป็นที่ว่าการมณฑล ๑
ทอนกลางเรียกว่ามณฑลลาวกลาง เอาเมือง
นครราชสีมาเป็นที่ว่าการมณฑล ๑ ทรงตั้ง
พระเจ้าน้องยาเธอเป็นข้าหลวงสำเร็จราชการทก
มณฑล คือกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เมื่อ
ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น เป็นข้าหลวงใหญ่
มณฑลลาวพวน กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็น
ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกาว กรมหลวงสรรพ
สิทธิประสงค์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น
เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวกลาง ต่อมาเมื่อ

จักหัวเมืองเป็นมณฑลเทศาภิบาลทั่วทั้งพระราช
 อาณาเขตเปลี่ยนนามมณฑลทั้ง ๓ นั้น มณฑล
 ลาวพวนเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอคร ดังที่ว่าการ
 ฅนบ้านเคอหมากแซง ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองอครธานี
 มณฑล ๑ มณฑลลาวท้าวเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑล
 อีสาน ดังที่ว่าการณเมืองชลราชธานีมณฑล ๑
 มณฑลนี้ต่อมาแยกออกเป็น ๒ มณฑล ตอน
 เหนือเรียกว่ามณฑลร้อยเอ็ด ดังที่ว่าการ
 ณเมืองร้อยเอ็ดมณฑล ๑ ตอนใต้เรียกว่ามณฑล
 ชล ดังที่ว่าการณเมืองชลราชธานีมณฑล ๑
 ส่วนมณฑลลาวกลางนั้นเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑล
 นครราชสีมา ดังที่ว่าการอยู่ณเมืองนคร
 ราชสีมาสืบมา

แต่การสำคัญที่สุด อันเนื่องด้วยเรื่องตำนาน
 ของเมืองนครราชสีมา ซึ่งได้มีชนเมืองในรัชกาล
 ที่ ๕ นั้น คือการทำทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพ ฯ
 ไปจนถึงเมืองนครราชสีมา ทางรถไฟสายนี้
 ได้จับลงมือสร้าง เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๓๐
 (พ.ศ. ๒๔๓๔) สร้างสำเร็จได้เปิดใช้การถึง
 พระนครศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ถึงเมือง
 สระบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ แลสร้างสำเร็จถึงที่สุด
 ทางณเมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระ
 รุฉนอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปใช้ทางรถไฟ
 ถึงเมืองนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๒๓ ธันวาคม
 รัตนโกสินทรศก ๑๓๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ตั้งแต่
 มีรถไฟแล้วเมืองนครราชสีมาที่เจริญรวดเร็ว

โดยลำคัมมา มาในรัชกาลปัตยุบันนี้โปรด
เกล้า ฯ ให้สร้างต่อจากเมืองนครราชสีมาอีก
สองสาย สายหนึ่งแยกไปอยบวรธานี
ได้เปิดเดินถึงเมืองขรรคมยเมอวนท ๑ เมษายน
พ.ศ. ๒๔๖๘ แล้ว อีกสายหนึ่งแยกจากเมือง
นครราชสีมาไปเมืองขอนแก่นมณฑลอุดรธานี
ยังกำลังทำต่ออยู่ทั้งสองสาย

